

WAAR BLIJFT DE VELDPREDIKER?

Ik heb daar heel wat jongens moeten begraven...

Ds. R.C.A. van Voorst Vader

Foto omslag: Toespraak van een officier op Ereveld Tjandi, Nationaal Archief, Dienst voor Legercontacten Indonesië CC-BY.

Waar blijft de veldprediker?

De werving van protestantse geestelijke verzorgers voor de Koninklijke Landmacht in Nederlands-Indië, 1945-1950.

Scott Lewis Kannekens

Studentnummer: 1055399

Emailadres: skannekens@gmail.com

Masterscriptie History – Political Culture and National Identity

Scriptiebegeleider: prof. dr. B. Schoenmaker

Tweede lezer: prof. dr. P. Romijn

Datum: 17 mei 2016

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Een ontluikend instituut: de GV tussen 1939 en 1945	14
Noodkreten uit Indië: Koningsberger en de personeelstekorten	28
Wie gaan naar Indië? Werving en selectie van legerpredikanten	47
Conclusie	66
Bijlage: legerpredikanten uitgezonden naar Nederlands-Indië, 1945-1950.....	72
Bronnenlijst	77

Inleiding

‘Gemeenten, laat uw predikers gaan voor uw jongens in de tropen. Er is wel een aalmoezenier, maar geen veldprediker! De jongens zeggen: die kerk van ons bekommert zich weinig om ons. Ja, ze sturen krantjes, enz. enz., goed, fijn, maar waar blijft de veldprediker? Geef ons veldpredikers, die ons 't Woord brengen en die tevens onze kameraad zijn!’¹

Tijdens de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië van 1945 tot 1950 verschenen dit soort noodkreten van soldaten met enige regelmaat in protestantse kerkbladen. Voor veel soldaten had de militaire missie in Nederlands-Indië een grote impact omdat zij nog nooit buiten Nederland of hun eigen gemeenschap waren geweest en zich nu in een nieuwe wereld met een ander klimaat en een andere cultuur bevonden. Zij werden geconfronteerd met de harde werkelijkheid van de oorlog waarin zij hun vrienden zagen sneuvelen en twijfelden over het nut van de missie.

Om de militairen in hun geestelijke nood bij te staan had het leger in 1914 het instituut Geestelijke Verzorging (GV) in het leven geroepen. In het verzuilde Nederland hadden de confessionelen hun eigen geestelijke verzorgers, respectievelijk de aalmoezeniers voor de katholieken en de veldpredikers, ook wel legerpredikanten genoemd, voor de protestanten. Deze geestelijke verzorgers moesten de militairen een hart onder de riem steken en hun geloof sterk houden. Voor deze bijzondere dienst kon het leger niet zelf mensen opleiden maar was het voor personeel afhankelijk van de kerken. Omdat geestelijken niet onder de dienstplicht vielen, geschiedde de rekrutering op vrijwillige basis. Naast veldpredikers met een vaste aanstelling werden reserve-veldpredikers aangesteld, die in tijden van oorlog gemobiliseerd konden worden.² Om de kosten van de GV laag te houden, waren er in het interbellum slechts vijf veldpredikers in vaste dienst. De GV kwam tijdens de mobilisatie van het Nederlandse leger in 1939 weer op grote schaal in actie. Er werd gerekend op 140 reserveveldpredikers, maar in werkelijkheid dienden er zich slechts 110 aan. De overige dertig waren afgekeurd, ziek of simpelweg niet langer beschikbaar als predikant voor het leger.³

Ook na de bevrijding van Nederland sprak de toenmalige Hoofdlegerpredikant zijn zorgen uit over het personeelsbestand.⁴ De Expeditionaire Macht voor Nederlands-Indië had op korte termijn een groot aantal veldpredikers nodig om de oorlogsvrijwilligers en

¹ L.B., ‘Een noodkreet uit Indië’, *Gereformeerd Weekblad*, 4 september 1948, 14.

² D.P.A. Claus, ‘De geestelijke verzorging in het leger te velde 1914-1918’, *Militaire Spectator* 7/8 (2014) 349-362, 353.

³ L.A.M. Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht. Ontstaan en eerste ontwikkeling* (Den Haag 1974) 72-73.

⁴ Nederlands Instituut voor Militaire Historie Den Haag (NIMH), collectie De Kluis (506) (De Kluis), inv.nr. 23, manuscript pagina 515.

dienstplichtigen te begeleiden overzee. Om nog maar te zwijgen van de behoefte aan geestelijke verzorgers voor de strijdkrachten in Nederland. De katholieken stonden voor dezelfde uitdaging, maar zij wisten wel, zoals nog nader zal worden verklaard, in korte tijd voldoende aalmoezeniers in dienst te nemen.

In de militaire geschiedschrijving is er veel aandacht voor Nederlands-Indië en de morele kwesties waarmee de militairen, de legertop en het thuisfront werden geconfronteerd. De geestelijke verzorging komt hierin af en toe ter sprake. Zo opent Stef Scagliola een aantal hoofdstukken van *Last van de Oorlog* met een citaat van een veldprediker.⁵ Ook Hendrix en Van Doorn schrijven in de inleiding van *Ontsporing van geweld* dat zij veel hebben gesproken met een veldprediker.⁶ In het laatste werk van Gert Oostindie komen verschillende aspecten van de geestelijke en mentale verzorging kort aan bod. Dat de geestelijke verzorgers de mentale en fysieke strijd van de militairen kenden, is na het lezen van deze werken duidelijk. De rol die legergeestelijken hebben gespeeld bij de aanpak van misstanden in het leger daarentegen nog niet. J. Schulten heeft de GV en de rol van het thuisfront beschreven in relatie tot de moraal van de militairen en kwam tot de conclusie dat een strikte moraal nodig was om vooral seksuele uitpattingen te beperken.⁷ Jaap de Moor schrijft in zijn werk over legercommandant S.H. Spoor dat geestelijke verzorgers misdragingen en geweldsexcessen actief onder de aandacht brachten.⁸ Zwitsers-Nederlands historicus Remy Limpach, die vorig jaar promoveerde op een onderzoek naar oorlogsmisdaden in Indië, stipt hetzelfde punt aan. Volgens hem waren zielzorgers onderdeel van een grote groep klokkenluiders die ervoor zorgde dat de militaire top op de hoogte was van systematische misstanden.⁹ Dat de geestelijke verzorging moeite had met excessief of ‘fout’ geweld blijkt uit het artikel van Doris Bergen, waarin de rol van Duitse legerpredikanten tijdens de Tweede Wereldoorlog centraal staat.¹⁰ Hij beschrijft hierin de tweestrijd waarmee zielzorgers worstelden. Konden zij soldaten oproepen immorele orders te weigeren of moesten zij zich er niet mee bemoeien?

Ook kerkhistorici hebben de rol van de Nederlandse kerken in de afwikkeling van het koloniale bewind onderzocht. Herman Smit en Hans van der Wal hebben zich verdiept in de

⁵ S.I. Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002).

⁶ J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Het Nederlands-Indonesisch conflict* (4^e druk Zutphen 2012 (1^e druk Rotterdam 1970)).

⁷ J.W.M. Schulten, ‘Soldaten, legerleiding en thuisfront: een belangengemeenschap onder een ongelukkig gesternte’ in: G. Teitler en P.M.H. Groen red. *De Politionele acties* (Amsterdam 1988) 29-44.

⁸ J.A. de Moor, *Generaal Spoor: triomf en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011).

⁹ R. Limpach, ‘Business as usual’ in: B. Luttikhuis en D.A. Moses, *Colonial counterinsurgency and mass violence: the Dutch Empire in Indonesia* (London 2014) 64-91.

¹⁰ D. L. Bergen, ‘German Military Chaplains in World War II and the Dilemmas of Legitimacy’ *Church History: studies in Christianity and Culture* 70:2 (2001) 232-247.

discussie binnen respectievelijk de gereformeerde en hervormde kerken in Nederland.¹¹ Deze historici beperken zich echter tot het politiek-maatschappelijke debat over het dekolonisatieconflict en hebben geen aandacht besteed aan de houding van de kerken ten aanzien van de krijgsmacht en het militaire geweld dat in Indië werd toegepast.

De dienst Geestelijke Verzorging als onderwerp op zich heeft inmiddels aandacht gekregen van David Claus, die zich voornamelijk richt op de Eerste Wereldoorlog.¹² Het enige werk dat zich daadwerkelijk toespitst op de GV in Nederlands-Indië is *God bij het leger in de kolonie*, waarin A. Donckers de rol van de katholieke geestelijke verzorgers bij het leger in Nederlands-Indië tussen 1807 en 1950 grondig heeft onderzocht.¹³ Zo beschrijft hij ook de werving van aalmoezeniers voor de Koninklijke Landmacht (KL) in Indië in de jaren 1945-1949. De katholieke Geestelijke Verzorging wist in korte tijd een voldoende groot potentieel aan mankracht aan te boren door de aalmoezeniers ook in kloosterordes en congregaties te werven. De werving bij de protestanten is echter niet op één lijn te zetten met die van de katholieken, vooral omdat het rekruteren van veldpredikers om verschillende redenen een geheel andere dynamiek kende dan die van de aalmoezeniers.

In de eerste plaats is de protestantse kerk niet samengebracht in één stroming zoals de katholieke kerk, maar bestaat zij uit meerdere kerkgenootschappen van verschillende grootte, die verschillend reageerden op de roep om predikanten voor het leger. Deze diversiteit had invloed op de werving van veldpredikers, aangezien de verschillende kerkgenootschappen deze zelfstandig binnen hun gezindte organiseerden. Bovendien hebben de protestantse kerken geen kloostergemeenschappen, wat betekende dat de beoogde predikanten voor het leger direct aan de gemeentes werden onttrokken. De protestantse kerken in Nederland hadden na de bezetting echter een tekort aan dominees en reageerden daarom gereserveerd op de groeiende vraag naar legerpredikanten. Daar komt nog bij dat de structuur van de protestantse kerken anders is dan die van de katholieke kerk. De opbouw is niet hiërarchisch, maar vlak met relatief autonome kerkgemeentes. Deze gemeentes hadden een beslissende stem in het al dan niet afstaan van een predikant aan het leger. Op landelijk niveau werden de gemeentes vertegenwoordigd in de generale of algemene synode, waar de GV ter sprake kwam. Het bestuur van deze vergaderingen, ook wel moderamen geheten, had geen

¹¹ H. Smit, *Gezag is gezag...Kanttekeningen bij de houding van de gereformeerden in de Indonesische kwestie* (Hilversum 2006); H. van der Wal, *Een aanvechtbare en onzekere situatie. De Hervormde Kerk en Nieuw-Guinea 1949-1962* (Hilversum 2006) en *Tot op het bot verdeeld: Nederlandse protestanten, de zending en de Indonesische revolutie* (Zoetermeer 2012).

¹² Claus, 'De geestelijke verzorging in het leger te velde 1914-1918', 349-362.

¹³ A.J. Donckers, *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004).

zeggenschap over de voorgangers en kon gemeentes slechts verzoeken hun dominee af te staan. Onder voorgangers was er echter weinig animo om naar Indië te gaan omdat zij de verantwoordelijkheid droegen voor hun gezin en gemeente en deze niet enkele jaren aan anderen wilden overlaten.¹⁴ Het was voor de protestantse GV van het grootste belang deze terughoudendheid weg te nemen en meer animo te kweken voor de zielzorg in Indië.

De geschiedenis van de protestantse GV in de jaren 1945-1950 is te groot om alle facetten daarvan in één scriptie te verwerken en daarom richt dit onderzoek zich slechts op één aspect, namelijk het tekort aan veldpredikers bij het leger in Indië. Door de constante uitzending van troepen naar Indië, de schaarste aan predikanten en de lange duur van het conflict was het aantrekken van voldoende veldpredikers een grote zorg voor de protestantse GV. De schreeuw om meer veldpredikers uit het openingscitaat roept de vraag op in hoeverre de dienst hierin slaagde. De essentie van dit onderzoek kan worden teruggebracht tot de volgende hoofdvraag: Hoe werd de behoefte aan protestantse geestelijke verzorgers bij de Koninklijke Landmacht in Nederlands-Indië tussen 1945 en 1950 bepaald en in hoeverre slaagden de betrokken partijen erin in deze behoefte te voorzien? De GV was een overheidsdienst maar voor zijn personeel compleet afhankelijk van de kerken. Bovendien moest de GV voor het eerst op grote schaal buiten Nederland optreden, waar het niet kon terugvallen op een kerkelijke infrastructuur zoals in Nederland. Werd hiermee rekening gehouden? Hoe stonden kerk en leger tegenover de werving en in hoeverre veranderde deze houding gedurende het conflict? De GV bevond zich op het raakvlak tussen kerk en leger, wat tot veel discussie leidde over het nut en de positie van de veldpredikers. Bij het beantwoorden van de hoofdvraag staan twee aspecten centraal, namelijk het vaststellen van de vraag naar legerpredikanten en de resultaten van de wervingsinspanningen. Wanneer ontstonden er tekorten en hoe waren die te verklaren? Een aspect dat hiermee samenhangt, is het effect van de tekorten op het werk van de GV en het debat over de oplossing van dit tekort tussen partijen in Nederland en Indië. Binnen de katholieke GV ontstond namelijk een competentiestrijd tussen de Hoofdaalmoezeniers in Indië en Nederland.¹⁵ Was dit bij de protestantse dienst ook het geval? Bovendien is de omvang van het tekort interessant. Was het probleem zo ernstig als het inleidend citaat doet geloven en er sprake van een aanhoudend probleem? Of waren de tekorten meer incidenteel van aard?

De werving van legerpredikanten is slechts één aspect van de protestantse geestelijke verzorging, maar neemt een bijzondere plaats in binnen het geheel. Het kan niet worden

¹⁴ NIMH, De Kluis, inv.nr. 27, manuscript p. 710.

¹⁵ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 305-318.

beschreven en geanalyseerd zonder een overzicht te geven van het complexe speelveld waarbinnen de dienst opereerde. Daarnaast hangen de personeelstekorten samen met de impliciete waarde die de kerken en het leger aan de zielzorg van militairen gaven. Vonden zij het nodig om de zielzorg goed te organiseren of was het een ondergeschoven kind? Om aan te sluiten op Van der Wal en Smit is het mogelijk te onderzoeken in hoeverre de kerken onderling verschilden in hun betrokkenheid bij het leger. Tenslotte behoeven de veldpredikers nader onderzoek met het oog op het debat over oorlogsmisdaden in Indië.

De GV stond tussen de kerken en het leger waardoor er veel verschillende partijen bij de werving betrokken waren. Het is daarom nuttig een aantal van deze actoren de revue te laten passeren. De eenvoudigste indeling van actoren is een tweedeling van vraag- en aanbodzijde. De aanbodzijde bestond uit de kerken en kerkelijke instituten zoals de zending. De vraagzijde bestond uit het leger, het Ministerie van Oorlog en de GV. De minister van Oorlog bepaalde de toelatingseisen voor veldpredikers en schreef de hoeveelheid geestelijke verzorgers voor. Ds. A.T.W. de Kluis was als Hoofdlegerpredikant verantwoordelijk voor het rekruteren, maar vanwege de inzet in Indië kon hij de resultaten van zijn werk niet direct beoordelen. Voor de terugkoppeling hiervan was hij afhankelijk van het oordeel van zijn gevolmachtigde in Indië, ds. J.C. Koningsberger. Deze twee predikanten bleken niet altijd dezelfde ideeën te hebben over de behoefte van het leger. Koningsberger merkte dat de voorschriften van het Ministerie van Oorlog hem in de praktijk weinig mogelijkheden gaven. De vraag naar legerpredikanten groeide namelijk sneller dan de voorganger van De Kluis had verwacht. Dit hing samen met de nood binnen de Indische Kerk en de precaire situatie waarin de GV van het KNIL zich bevond. Al na enkele maanden beseft Koningsberger namelijk dat hij niet alleen voor de GV van de KL verantwoordelijk kon zijn, maar vanwege de gebrekkige organisatie ook de GV van het KNIL onder zijn hoede moest nemen.¹⁶ Hij hield niet alleen contact met Nederland via zijn columns in *Trouw*, maar ging ook in opdracht van legercommandant Spoor op dienstreis naar Nederland om meer steun van de kerken te vragen.¹⁷ Het aantrekken van voldoende predikanten was kortom niet alleen een zaak van de Nederlandse GV, maar ook van de Hoofdlegerpredikant Indië. Hoog en laag in de organisatie lieten militairen zich over de GV uit en gebruikten hiervoor verschillende kanalen. Soldaten

¹⁶ Nationaal Archief Den Haag (NA), Ministerie van Defensie (MvD), Diensten Protestantse en Rooms-Katholieke Geestelijke Verzorging (2.13.197)(GV), inv.nr. 2, brief van Koningsberger aan de Kluis, 19 januari 1946.

¹⁷ J.C. Koningsberger, *Met de Stoottroepen naar Indië. Dagboeknotities van veldprediker J.C. Koningsberger*. H. Fonteyn ed. (Den Haag 2009) 63.

klaagden in brieven naar huis over een gebrek aan verzorging, terwijl officieren binnen het leger de kwestie aankaartten.

Daartegenover stonden de kerkelijke instanties. Binnen de diverse kerken werd de groeiende vraag naar veldpredikers verschillend aangepakt. De Gereformeerde Kerken bliezen het vooroorlogse deputaatschap voor land- en zeemacht nieuw leven in om zich te buigen over de werving van kandidaten voor zowel het leger als de vloot.¹⁸ Dit deputaatschap was opgericht tijdens de Eerste Wereldoorlog om initiatieven met betrekking tot de geestelijke verzorging van de Nederlandse strijdkrachten binnen de kerk te coördineren. Deze werkgroep bestond uit meerdere deputaten, ook wel afgevaardigden van de gereformeerde kerken, die al snel een predikant met bijzondere opdracht aanstelden om de werving binnen de gereformeerde kerken aan te pakken.¹⁹ De Hervormde Kerk was een stuk minder actief in het benoemen van kandidaten voor het leger. De predikanten moesten zelf het initiatief nemen om in dienst te treden en het zou nog tot 1949 duren voordat er een commissie in het leven werd geroepen die kandidaten voor het leger benaderde.²⁰ Voor de kerken waren de militairen namelijk niet de enigen die na de oorlog in geestelijke nood verkeerden, zo eiste ook de verzorging van tewerkgestelden in Duitsland en politieke gevangenen in Nederland hun aandacht en personeel op. De GV probeerde naast de kerken de protestantse zending te enthousiasmeren voor het werk bij het leger. Vanwege het conflict in Indië kon de zending immers weinig mensen uitzenden en het werk bij het leger leek de Hoofdlegerpredikant daarom een mooi alternatief. De zendelingen stonden echter weifelend tegenover de GV van het leger omdat dit gevolgen kon hebben voor hun werk na het conflict en het zorgde daarom voor de nodige discussie binnen de zending.²¹

De verdeeldheid tussen de verschillende kerken maakte het voor de Hoofdlegerpredikant moeilijk legerpredikanten te werven. Een oplossing leek echter snel gevonden. De verschillende kerkstromingen waren tijdens de Tweede Wereldoorlog beter gaan samenwerken en dit had in 1942 geresulteerd in de oprichting van het Interkerkelijk Overleg (IKO).²² Al snel leek de Hoofdpredikanten dit orgaan geschikt om direct overleg te

¹⁸ *Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Zwolle van 27 augustus- 2 oktober 1946* (Kampen z.j.) 88.

¹⁹ Het Utrechts Archief (HUA), Archief deputaatschap Geestelijke verzorging zee-, land- en luchtmacht (65-1) (deputaatschap GV), inv.nr. 113, Kort overzicht der werkzaamheden van de predikant met bijzondere opdracht voor het werk der geestelijke verzorging van land- en zeemacht, van 1 Februari 1947- 1 Maart 1949, 11 maart 1949.

²⁰ *Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ter jare 1948* (Den Haag 1949) 209.

²¹ NIMH, De Kluis, inv.nr. 27, manuscript p. 712-713.

²² Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage der Gereformeerde kerken, van haar voorgangers en haar leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen 1950) 432.

plegen met de verschillende kerken en hen meer te betrekken bij de GV in het algemeen en de werving in de bijzonder. In 1946 werd een nieuw overlegplatform, de Interkerkelijke Contact Commissie (ICC), opgericht om het overleg tussen GV en de kerken te vereenvoudigen.²³

Deze studie richt zich hoofdzakelijk op de geestelijke verzorging van protestantse militairen van de KL in Nederlands-Indië. De geestelijke verzorging van de marine was sinds 1945 afgescheiden en is in deze studie niet meegenomen. Hoewel de GV van het KNIL na de overkapping ook bij de taken van de Hoofdlegerpredikant Indië hoorde, bleef zij een apart instituut en is zij een studie op zich waard. Bovendien waren de kerken in Indië anders georganiseerd en bestond er binnen de GV van het KNIL nog een extra onderscheid tussen de soldaten die Nederlands spraken en de soldaten die Maleis spraken.

Hoewel de protestantse kerk in Nederland uit meerdere stromingen bestond, zijn in dit onderzoek slechts de drie grootste onderzocht. De Nederlands Hervormde Kerk vertegenwoordigde 31% van de Nederlandse bevolking en was daarmee de grootste, gevolgd door de Gereformeerde en vrijgemaakte Gereformeerde Kerken die samen ongeveer 10% van de Nederlandse bevolking uitmaakten. In het laatste jaar van de Tweede Wereldoorlog had een groep binnen de Gereformeerde Kerk zich afgescheiden en was verder gegaan onder de naam Gereformeerde Kerken onderhoudend artikel 31 of Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). De overige stromingen vertegenwoordigden ieder minder dan 1% van de Nederlandse bevolking.²⁴

In dit werk wordt met de aanduiding GV de protestantse geestelijke verzorging bedoeld, tenzij anders aangegeven. Wat betreft de aanduiding van de protestantse geestelijke verzorgers wordt hoofdzakelijk de term legerpredikant gebruikt, omdat de termen Hoofdlegerpredikant en legerpredikant vanaf december 1946 de officiële aanduidingen binnen de protestantse GV werden.²⁵ Desondanks bleven de geestelijke verzorgers aan de aanduiding veldprediker vasthouden, waarschijnlijk omdat deze term bekender was. Jarenlang werden de termen veldprediker en legerpredikant namelijk naast elkaar gebruikt door de geestelijke verzorgers en de verschillende beleidsmakers. Zo was er sprake van reserveveldpredikers, maar ook van een Raad van leger- en vlootpredikanten. Het diensthoofd werd soms aangeduid als Veldprediker in Algemene Dienst en soms als Leger- en vlootpredikant in Algemene Dienst. Inhoudelijk verschillen de termen overigens niet. Omdat deze scriptie alleen uitgaat

²³ NIMH, De Kluis, inv.nr. 22, manuscript p. 437

²⁴ H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland* (Maastricht 1992) 267.

²⁵ NIMH, De Kluis, inv.nr. 23, manuscript p. 493.

van het Nederlandse perspectief is ervoor gekozen om voor de hele beschreven periode de aanduiding Nederlands-Indië te handhaven.

De basis voor deze studie zijn de verslagen en correspondentie van de Hoofdlegerpredikant in Nederland en de Hoofdlegerpredikant in Nederlands-Indië. Het grootste deel van hun correspondentie betreft de verhouding tussen de GV in Indië en Nederland en het verloop van de werving. Aangezien zij uitvoerig de verschillende betrokken partijen aanhaalden, bleek dit bronnenmateriaal een uitstekend uitgangspunt voor verder onderzoek. Hun correspondentie is terug te vinden in het archief van de diensten Geestelijke Verzorging in het Nationaal Archief. Er zijn nog vele andere stukken van de beide Hoofdlegerpredikanten in verschillende archieven in het Nationaal Archief te vinden, waarvan met name het archief Strijdkrachten in Nederlands-Indië en het archief van het Departement van Oorlog zijn geraadpleegd. De minister van Oorlog heeft over de jaren verschillende dossiers betreffende de GV bijgehouden die zijn ondergebracht in het geheim archief van het Ministerie van Oorlog en het verbaalarchief van het Ministerie van Defensie.

Voor de kerkelijke kant van het verhaal hebben verschillende synodeverslagen en archieven van zowel de Nederlands Hervormde als de Gereformeerde Kerken gediend als voornaamste bron. Het materiaal voor de Gereformeerde Kerken is bovendien aangevuld met stukken uit het archief van het Deputaatschap voor zee-, land- en luchtmacht uit het Utrechts Archief. Met name de verslagen van de predikant die de kandidaten moest werven gaven een goed overzicht van de gereformeerde inspanning door de jaren heen. De persoonlijke belevingen van de Hoofdlegerpredikanten zijn gebaseerd op verschillende bronnen. Voor Koningsberger was dit de verzameling columns die hij in *Trouw* had geschreven en die door H. Fonteyn zijn gebundeld. De Kluis heeft de geschiedenis van de PGV in een omvangrijk werk proberen te vatten dat nooit is uitgegeven. Zijn manuscript is bewaard gebleven bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie en bevat een schat aan informatie. Ander interessant bronmateriaal met betrekking tot de beleving van de rekrutering vormde de voornamelijk gereformeerde kerkbladen die in de online database Digibron zijn ondergebracht. De noodkreten van soldaten zijn hierin terug te vinden, net als ingezonden stukken van bezorgde veldpredikers en gewone kerkgangers. Ten slotte hebben gesprekken met een tweetal personen een unieke kijk in persoonlijke ervaringen geboden. Oud-legerpredikant R.C.A. van Voorst Vader had niet alleen tweemaal in Indië heeft gediend, maar zich ook persoonlijk voor de werving heeft ingezet en heeft beide Hoofdlegerpredikanten persoonlijk gekend. A. Meesters, zoon van oud-legerpredikant J.L. Meesters, vertelde over het dilemma van zijn vader die moest kiezen tussen roeping en gezin.

De scriptie is ingedeeld in drie thematisch-chronologische hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk is inleidend van aard en beschrijft de ontwikkeling van de GV tussen de mobilisatie voor de Tweede Wereldoorlog en de vooravond van de expeditie naar Nederlands-Indië. Dit hoofdstuk gaat vooral in op de maatregelen die zijn genomen om de GV te verbeteren en op de vraag wat het effect van deze hervormingen is geweest. In de loop van de Tweede Wereldoorlog werd namelijk duidelijk dat de GV niet voldoende was toegerust op haar taak en dat er nog veel tekortkomingen waren. Dit leidde kort na de bevrijding van Nederland tot een grondige reorganisatie van het instituut en de opzet van nieuwe overlegorganen tussen overheid, leger en kerk.

Het tweede hoofdstuk beschrijft de periode tot de eerste helft van 1948 aan de hand van de diensttijd van Hoofdlegerpredikant Indië Koningsberger. Centraal staan de vragen hoe de behoefte aan legerpredikanten werd vastgesteld en welke problemen zich daarbij voordeden. Het hoofdstuk spitst zich toe op de problemen waarmee de GV in Indië te maken kreeg en het ontstaan van het tekort aan legerpredikanten aldaar. Het gaat meer in het bijzonder in op de manier waarop de twee Hoofdlegerpredikanten omgingen met de tekorten. Hun ideeën over de GV in Indië botsten namelijk meerdere malen. De realiteit in Indië stond op gespannen voet met de beleving in Nederland. Hoe gingen zij daarmee om?

Het derde hoofdstuk is meer thematisch van karakter dan de voorgaande hoofdstukken en staat losser van de chronologische lijn. Het richt zich op de andere zijde van de rekrutering. In hoeverre is het tekort te verklaren vanuit de werving en selectie? Dit hoofdstuk richt zich op de factoren en actoren die invloed hierop hadden. In de loop van 1947 sloeg de handelswijze van de kerken in Nederland om en kreeg het aanwerven een stimulans. Het hoofdstuk gaat in op de ontwikkelingen die deze omslag teweegbrachten en de gevolgen daarvan. Naast de kerken speelden de beleidsmakers en de GV een sleutelrol in de selectie van de kandidaten. Welke eisen stelden zij aan de kandidaten en werden deze aangepast aan de groeiende vraag? Ten slotte is er aandacht voor de resultaten van de werving door de daadwerkelijke uitzending van legerpredikanten te schetsen en na te gaan in hoeverre het de GV lukte het tekort op te lossen.

Dit onderzoek beschrijft de reorganisatie van de GV na de Tweede Wereldoorlog, de ervaringen van de Hoofdlegerpredikant Indië en de werving en selectie van legerpredikanten in Nederland. In de conclusie komen deze drie verhaallijnen samen en volgt een afsluitende beschouwing op de hoofdvraag.

Een ontluikend instituut: de GV tussen 1939 en 1945

De Tweede Wereldoorlog vormde een omslagpunt voor de nog relatief jonge GV. Dertig jaar na het aanstellen van de eerste legerpredikant bleek de opzet van de geestelijke verzorging niet te voldoen aan de bijzondere omstandigheden waarin het leger zich tijdens de oorlog had bevonden. De ervaringen van de Meidagen, de bezetting van Nederland en het verblijf in Engeland hadden de verdere ontwikkeling van de GV in gang gezet. De gefaseerde bevrijding van Nederland vroeg om ad hoc maatregelen zodat in de geestelijke verzorging van de opnieuw gevormde Nederlandse strijdkrachten kon worden voorzien. Er waren bovendien plannen om het Nederlandse leger naar Brits model grondig te reorganiseren. Voor de protestantse GV bracht deze reorganisatie niet alleen een nieuwe organisatiestructuur, maar ook nieuwe overlegorganen met de kerken die zich meer voor het werk in het leger waren gaan interesseren. De nieuwe organisatie moest bovendien een groot korps legerpredikanten op de been brengen dat zowel de militairen van de Expeditionaire Macht voor Indië kon bijstaan als die van het leger in Nederland. Omdat de werving van geestelijke verzorgers tijdens de mobilisatie te wensen over had gelaten, lag hier een grote uitdaging voor de vernieuwde GV. Al met al vertoonde de dienst van na 1945 weinig gelijkenis meer met die van voor 1940. Ook voor de protestantse kerken vormde de oorlog een omslagpunt. De Duitse bezetting plaatste de kerken midden in de samenleving. Na de bevrijding leek een betere samenwerking tussen kerk en staat prioriteit te hebben wat onder meer leidde tot meer betrokkenheid bij de GV. De ontwikkelingen tijdens de oorlog creëerden kortom een complex speelveld waarbinnen de GV haar plaats moest vinden. In dit hoofdstuk wordt dit speelveld geschetst, net als de uitdagingen waarmee de dienst te maken kreeg tijdens en kort na de bevrijding van Nederland. Ook de reorganisatie die de GV moest verbeteren en het effect van deze hervormingen komen aan bod.

Op 28 augustus 1939 werd de algehele mobilisatie in Nederland afgekondigd en werden dienstplichtigen van de lichten 1924 tot en met 1938 onder de wapens geroepen, waarmee de Nederlandse landmacht een sterkte bereikte van ongeveer 280.000 man. Om deze mannen voldoende gelegenheid geven hun geloof te beoefenen was de GV, naast vijf vaste legerpredikanten en een diensthoofd, uitgebreid met voorgangers die zich hadden opgegeven om in geval van mobilisatie op te treden als reserveveldpredikers. In de loop der jaren hadden veel dominees zich beschikbaar gesteld en er werd dan ook op 140 reserveveldpredikers gerekend, maar in werkelijkheid kwamen er slechts 110 op. Veel kandidaten bleken namelijk ondanks hun eerdere toezegging inmiddels te oud te zijn geworden, waren afgekeurd voor

actieve dienst of eenvoudigweg niet langer beschikbaar als predikant.²⁶ De personeelsproblemen bleven niet alleen beperkt tot de reservisten. Ook de beroepslegerpredikanten waren niet voltallig. Van de vijf voorgeschreven beroepszielzorgers waren er in december 1939 slechts drie in dienst.²⁷ De Leger- en Vlootpredikant in algemene dienst ds. H. Janssen, die sinds de Eerste Wereldoorlog zielzorger was en twintig jaar lang als hoofd van dienst had gewerkt, ging bovendien diezelfde maand met pensioen. Tweede Kamerlid C. van der Zaal (Antirevolutionaire Partij), zelf ook dominee, sprak zijn zorgen uit over de moeizame gang van zaken.²⁸ Hij hoorde klachten van meerdere reserveveldpredikers over de onduidelijke positie van de geestelijke verzorgers. Het was de dominees niet duidelijk wat hun tijdelijke functie inhield, wat hun positie in het leger was en hoe lang zij moesten dienen. Het was de taak van de gereformeerde dr. W.G. Harrenstein, de nieuwe Leger- en Vlootpredikant in algemene dienst om het personeelsprobleem op te lossen.²⁹ Volgens reserveveldprediker ds. J.

Ravesloot was het tekort voornamelijk veroorzaakt door de gebrekkige voordracht van sollicitanten door de Nederlands Hervormde Kerk. Het lukte de kleinere kerkgenootschappen, die bij elkaar kleiner waren dan de Hervormde Kerk, namelijk om net zoveel voorgangers aan het leger af te staan als de hervormden. Ravesloot sprak zelfs van een ‘chronisch tekort

Veldpredikervergadering. Dr. W.G. Harrenstein derde van links zittend, ds. H. Janssen in burgertenuue. Foto: collectie M. Brink.

aan Hervormde veldpredikers.’³⁰ Dit tekort werd deels ondervangen want er werd nog tot aan april 1940 een veertiental reserve-veldpredikers aangesteld.³¹ Het werk van de Legerpredikant in algemene dienst en de GV bleef niet onopgemerkt, maar kwam zelfs in de Eerste Kamer ter

²⁶ Goossens, *Koninklijke Landmacht*, 72.

²⁷ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1939-1940*, 6 december 1939, 704.

²⁸ *Ibidem*, 705.

²⁹ ‘Dr. Harrenstein Veldprediker in Algem. Dienst.’, *De Waarheidsvriend*, 28 december 1939, 39.

³⁰ ‘Het chronisch tekort aan Herv. veldpredikers’, *Vlissingse Courant*, 20 februari 1940, 7.

³¹ Goossens, *Koninklijke Landmacht*, 74.

sprake.³² Aan het werk kwam echter een einde toen de Nederlandse krijgsmacht in juli 1940 werd opgeheven waarop Harrenstein in oktober zijn bureau sloot.³³ Ondanks de nederlaag van het Nederlandse leger was hij ervan overtuigd dat de GV haar nut had bewezen. In het naschrift van een boek van twee legerpredikanten over hun tijd aan de Grebbeberg eindigde Harrenstein echter met een trieste noot. ‘Of er ooit weer in Nederland Veldpredikers zullen komen, weet niemand dan God alleen. De mogelijkheid bestaat, dat het jonge instituut in dezen oorlog ook gesneuveld is.’³⁴

Tijdens de bezetting

Terwijl Harrenstein vreesde dat de GV in Nederland niet meer zou terugkeren, stonden de zaken in Engeland er intussen heel anders voor. Aangezien het kabinet en een deel van de strijdkrachten naar Engeland waren gevlucht, kon de GV daar opnieuw worden opgezet. Om de geestelijke belangen van de militairen te behartigen werd ds. J. van Dorp, die al sinds 1929 in Engeland woonde en al eerder veldprediker was geweest, benaderd om de geestelijke verzorging voor de Nederlandse strijdmacht in Engeland te organiseren.³⁵ Hij kreeg het nieuws te horen via een bevriende officier.

Maar hij telefoneerde me ook, zoals hij zei, om me te feliciteeren. Ik vroeg waarmee? “Met je benoeming.” “Benaming?” “Ja, we hebben hier de stukken. Je bent kolonel geworden, en wacht eens, nog meer. Hier heb ik het. Een Koninklijk besluit, waarbij je benoemd wordt tot leger- en vlootpredikant in bijzonderen dienst, gelijk gesteld met den rang van kolonel of kapitein ter zee. Gedateerd 6 juni 1940. Is me dat wat?”³⁶

Van Dorp werd benoemd tot Legerpredikant in bijzondere dienst. De functie heette “in bijzondere dienst” omdat Harrenstein, de Legerpredikant in algemene dienst, feitelijk niet was ontslagen. Van Dorp ging akkoord en hoewel hij pacifist was, geen collega’s had en zijn taak nog weinig concreet was, greep hij het werk met beide handen aan en begon hij aan de geestelijke verzorging van vloot, land- en luchtmacht. Naast zijn eigen gemeente in Londen werd hij hierdoor verantwoordelijk voor de verzorging van ongeveer 20.000 militairen.

Ik was de eenige Nederlandsch sprekende predikant hier in Engeland. Was het niet mijn plicht mijn krachten beschikbaar te stellen voor de geestelijke verzorging van al mijn in ballingschap verkeerende landgenooten, die het vaak zoo moeilijk hadden met

³² *Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (HEK) 1939-1940*, 6 maart 1940, 334.

³³ NA, Generale Staf, 1914-1940 (2.13.70)(Generale Staf), inv.nr. 20, brief Harrenstein aan afwikkelingsbureau, 22 oktober 1940.

³⁴ N.J.A. van Exel en J. Gerritsen, *Ons werk aan de Grebbe* (Den Haag 1940) 104.

³⁵ ‘Ds J. van Dorp overleden’, *Leidsch Dagblad*, 07 februari 1949, 4.

³⁶ J. van Dorp, *Het licht achter den muur* (Amsterdam 1945) 46-47.

hun heimwee, hun verlangens, met de omstandigheden, met de wereld en met zichzelf?³⁷

De taak was te groot voor een enkele dominee, maar veel hulp leek hij niet te kunnen krijgen door de bezetting van Nederland. Toch stond Van Dorp er niet alleen voor. Gaandeweg sloten enkele dominees die uit Nederlands-Indië waren overgekomen zich bij hem aan. Onder hen bevonden zich de latere Hoofdvlootpredikant J.H. Sillevis Smitt. Met enige creativiteit zocht Van Dorp naar andere wegen om het personeelsbestand uit te breiden. Hij probeerde predikanten, die van oorsprong Nederlands waren, uit de Verenigde Staten over te laten komen. Vanwege de enorme werklast en de minieme bezetting was de organisatie van de GV in Engeland veel losser dan in Nederland. Doordat Van Dorp de verantwoordelijkheid voor de verzorging van de vloot grotendeels overdroeg aan zijn collega Sillevis Smitt was er in praktijk ook een scheiding tussen het werk bij de vloot en het leger. Naast de verzorging van de Nederlandse strijdmacht had Van Dorp nog tal van andere verantwoordelijkheden. Hij zorgde onder meer voor de belangenbehartiging van zeevarenden in Engeland, de geestelijke verzorging van Nederlandse gevangenen in Engeland en de zondagsdienst voor zijn gemeente waartoe ook de regering in ballingschap en de koningin behoorden.³⁸

In bezet Nederland kwam de geestelijke verzorging weer in beeld toen werd bekendgemaakt dat Nederlandse militairen opnieuw in krijgsgevangenschap werden genomen en naar kampen in Duitsland zouden worden gezonden. Twee geestelijke verzorgers, de latere Hoofdaalmoezenier H.J.J.M. van Straelen en legerpredikant J.H. Groenewegen, wisten de Duitsers te overtuigen van de noodzakelijkheid van geestelijke verzorging voor de krijgsgevangenen. Zij kregen toestemming om zielzorgers naar de krijgsgevangenkampen te sturen.³⁹ De uitzending naar Duitsland ging op basis van vrijwilligheid en kandidaten werden door Groenewegen in samenwerking met Harrenstein benaderd. Alles gebeurde in overleg met de betreffende kerkgemeente, want de uiteindelijke beslissing om een dominee in krijgsgevangenschap te sturen lag niet alleen bij de dominee zelf.⁴⁰ In totaal zouden twaalf legerpredikanten de geestelijke verzorging van krijgsgevangenen op zich nemen en één van de eersten die zich meldde was ds. De Kluis. Hij ging vrijwillig in gevangenschap en verzorgde de GV van oktober 1943 tot juli 1945.⁴¹

³⁷ Van Dorp, *Het licht*, 117.

³⁸ Ibid., 147.

³⁹ Goossens, *Koninklijke Landmacht*, 75-76; HUA, Archief synode en algemene synodale commissie van de Nederlands Hervormde Kerk, 1816-1945 (1423) (Hervormde Synode), inv.nr. 2191, brief Groenewegen aan de Synode 23 september 1942.

⁴⁰ HUA, Hervormde Synode, inv.nr. 2191, brief kerkenraad Rotterdam aan Algemene Synode, 22 juli 1943.

⁴¹ 'Geestelijke verzorging krijgsgevangenen', *Het Vaderland*, 11 oktober 1943, 3.

De zielzorgers in Duitsland bevonden zich net als Van Dorp op geheel nieuw terrein, aangezien de GV voorheen niet in het buitenland had geopereerd. Zij stonden echter voor andere uitdagingen dan hun collega in London, omdat zij geen steun ontvingen van de plaatselijke kerken. Want hoewel het meezenden van geestelijke verzorgers door de Duitsers werd toegestaan, betekende dit niet dat zij hun werk actief zouden steunen. De legerpredikanten waren voor de indeling van hun werkzaamheden overgeleverd aan hun eigen inzicht. Het kerkelijk leven in de kampen stelde vóór de komst van de geestelijke verzorgers echter nog weinig voor. De krijgsgevangenen waren van verschillende gezindtes en wisten niet hoe zij hun geloof konden belijden. Om dit gebrek op te lossen, besloten de legerpredikanten te improviseren en zelf kerkgemeentes op te zetten waarin de militairen konden samenkomen. De geïmproviseerde noodgemeenten hadden een tijdelijk karakter en vanwege de noodsituatie werden de verschillen tussen de kerkelijke stromingen niet te nauw genomen.⁴² Het gemengde karakter van de noodgemeente ontlokte later echter kritiek van de strengere stromingen.

Als reactie op de Duitse bezetting begon de samenwerking tussen de verschillende kerkgroeperingen in Nederland serieuze vormen aan te nemen en ontstond het IKO. Aanvankelijk bestond het uit acht protestantse kerkgroepen waaronder de Nederlands Hervormde en de Gereformeerde Kerken, maar ook de Rooms-Katholieke Kerk sloot zich in 1942 aan.⁴³ Het doel van de IKO was om bovengronds verzet te bieden tegen de Duitse bezetter. Het IKO, dat zich opwierp als moreel kompas en de belangen behartigde van alle mensen die onder de bezetting leden, maakte vooral naam door middel van verschillende initiatieven tijdens de Hongerwinter. Het fungeerde als platform waarin de verschillende gezindtes, ondanks de verzuiling, konden samenwerken.

Het zuiden bevrijd

Na de bevrijding van het zuiden van Nederland bevonden de kerkbesturen zich in een lastige positie, omdat zij niet langer een landelijke vergadering konden bijeenroepen. De Hervormde kerk had echter geanticipeerd op de problemen die zouden ontstaan wanneer Nederland in fases zou worden bevrijd. In februari 1944 was besloten dat gebieden die geïsoleerd zouden raken van het ‘Algemeen Bestuur der Kerk’ moesten overgaan tot het instellen van Urgentie-

⁴² NA, MvD, GV, inv.nr. 28, "Een veldprediker keert terug met zijn bataljons noodgemeente." Zie ook: A.T.W. de Kluys, *De pastorie van Mühlberg* (Den Haag 1950).

⁴³ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VI juli '42-mei '43 eerste helft* (Den Haag 1975) 12-13.

Commissies zodat zij niet zonder bestuur zouden komen te zitten.⁴⁴ Onder leiding van ds. H.J.F. Wesseldijk uit Eindhoven werd de ‘Urgentie-Commissie van de Alg. Synode der Ned. Herv. Kerk in het bevrijde gebied’ opgericht waarin de provincies Zeeland, Noord-Brabant, Limburg en het bevrijde deel van Gelderland waren vertegenwoordigd. Wesseldijk had in de jaren daarvoor zijn bekwaamheid als organisator bewezen en was ook gedelegeerde geweest bij de Algemene Synode.⁴⁵ Dat het zuiden bevrijd was, betekende nog niet dat de situatie er genormaliseerd was. De commissie die eind 1944 was opgericht, kon wegens gebrek aan vervoer en oorlogsgeweld pas op 29 januari 1945 voor het eerst vergaderen.⁴⁶ De Gereformeerde Kerken hadden niet dezelfde voorzorgsmaatregelen getroffen als de Hervormde Kerk en worstelde bovendien in 1944 met een kerkscheuring, beter bekend als de Vrijmaking. Toch riepen ook zij in de bevrijde provincies een bijzondere synode bijeen, waarin met name aandacht werd gevraagd voor de geestelijke verzorging van het leger. Ds. W.M. leCoîntre hamerde namens het deputaatschap geestelijke verzorging van land- en zeemacht op de taak die de kerken hadden ten opzichte van de militairen.⁴⁷

In het bevrijde zuiden ontstonden namelijk de eerste nieuwe militaire onderdelen van de landmacht en hun geestelijke verzorging vormde de volgende uitdaging. Van Dorp kwam al snel tot de conclusie dat hij de tijd niet kon vrijmaken om de geestelijke verzorging in Nederland te reorganiseren. Hij benaderde daarom Wesseldijk om als gedelegeerde op te treden en de rekrutering van geestelijke verzorgers voor de strijdkrachten in het zuiden te organiseren.⁴⁸ Wesseldijk kon de verantwoordelijkheid voor de geestelijke verzorging in Nederland in ieder geval tijdelijk op zich nemen. Hij werd aangesteld als reserveveldprediker en zijn eerste taak was het opzetten van een ‘interkerkelijke commissie tot voordracht van vlootpredikanten en veldpredikers.’ Voor de werving haakte de GV direct in op de nieuwe ontwikkelingen op interkerkelijk vlak. Omdat het bevrijde zuiden van het IKO was afgesneden moest er een aparte commissie worden opgezet. Deze bestond uit zeven afgevaardigden, van wie er vier voor de Nederlands Hervormde Kerk, twee voor de Gereformeerde Kerk en één voor de kleinere gezindtes uitkwamen. De Leger- en vlootpredikant in algemene dienst kon bij deze commissie aangeven hoeveel zielzorgers hij

⁴⁴ H.C. Touw en K.H.E. Gravemeijer, *Het verzet der Hervormde Kerk. Geschiedenis van het kerkelijk verzet* (‘s-Gravenhage, 1946) 647.

⁴⁵ J. Brouwers red., *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noord-Brabanders* VI (‘s-Hertogenbosch 2003) 168.

⁴⁶ Touw en Gravemeijer, *Het verzet der Hervormde Kerk*, 647.

⁴⁷ HUA, Archief synoden van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 1836-1980 (55), inv.nr. 667, Verslag vergadering extra synode 1945.

⁴⁸ NA, MvD, GV, inv.nr. 44, eerste vergadering veldpredikers, 1 maart 1945.

nodig had waarna de kerken via de commissie de benodigde kandidaten konden voordragen. Het voordeel van dit systeem was dat de kerken voortaan in hun geheel bij de werving werden betrokken en de predikanten die voor het werk bij het leger voelden niet zelf afzonderlijk het leger en de kerken hoefde te benaderen. Bovendien kreeg de Leger- en vlootpredikant in algemene dienst een centraal aanspreekpunt voor de verschillende gezindtes en kon hij gericht werven.

Een nieuwe Hoofdlegerpredikant

Na de bevrijding van heel Nederland was de organisatie van de GV allesbehalve duidelijk en door de verscheidenheid aan diensthoofden en gedelegeerden ontstond een onoverzichtelijk geheel. Met name Harrenstein bevond zich in een vreemde situatie, want hoewel hij officieel nooit was ontslagen als Leger- en vlootpredikant in algemene dienst trad Van Dorp nu op als hoofd en werd de GV in het zuiden georganiseerd door Wesseldijk. Bovendien werden legerpredikanten niet alleen door de GV aangesteld, maar waren er ook dominees en godsdienstleraren die op eigen gelegenheid werkten als veldprediker in het verzet of bij de nieuwe gevechtsgroepen. In juni kwamen Van Dorp, Harrenstein, Groenewegen en twee ervaren legergeestelijken samen tot de conclusie dat de situatie niet meer werkbaar was.⁴⁹ Wesseldijk voldeed niet langer als gedelegeerde aangezien hij de geestelijke verzorging voor de militairen niet goed kon combineren met zijn andere taken. Om de GV in Nederland weer degelijk op te bouwen en de werkzaamheden van de verschillende legerpredikanten te coördineren drongen zij daarom bij de minister van Oorlog aan op de benoeming van een nieuwe Leger- en vlootpredikant in algemene dienst. Zowel Van Dorp als Harrenstein hadden namelijk redenen om niet langer zelf deze verantwoordelijkheid te dragen. Ze waren beiden al wat ouder en de spanning van de oorlogsjaren had haar tol geëist. Harrenstein was tijdens de oorlog blind geworden en Van Dorp droeg nog vele verantwoordelijkheden in Engeland naast zijn werk bij het leger. Zij droegen ds. Groenewegen aan als hun opvolger vanwege zijn twintigjarige ervaring als legerpredikant, de rol die hij had gespeeld in het verzet en als geestelijk verzorger van de opnieuw gevormde Nederlandse strijdkrachten.⁵⁰

De vergadering van oudgedienden bleek echter niet de enige partij die zich boog over de reorganisatie van de GV. De minister van Oorlog J. Meynen was namelijk al een tijd bezig met de invulling van de GV voor het ‘nieuwe leger’ in samenwerking met het IKO. De

⁴⁹ NA, Minister van Oorlog (MvO), Geheim Archief, 1813-1945 (2.13.67)(Geheim Archief), inv.nr. 318, brief ds. R de Boer aan Prins Bernard, 29 juni 1945.

⁵⁰ NA, MvO, Geheim Archief, inv.nr. 316, brief Harrenstein aan minister van Oorlog, 7 juli 1945.

katholieke kerk was uit het samenwerkingsverband gestapt en het instituut ging nu verder als overlegorgaan voor de protestantse kerken. Zijn voorganger J. de Quay had de basis gelegd voor nauwere samenwerking met de kerken op grond van een aantal gesprekken met ds. K.H.E. Gravemeijer, de secretaris van het hervormde moderamen. Zij kwamen tot de conclusie dat het IKO een rol moest spelen bij de benoeming van het nieuwe hoofd.⁵¹ De benoeming van de eerdere hoofden van dienst was zonder overleg met de kerken gegaan. Door het IKO bij de benoeming te betrekken, kregen de kerken meer inspraak en raakten zij meer geïnteresseerd in de GV.⁵² Daarnaast had Van Dorp de ministers van Oorlog en Marine geadviseerd om de GV van leger en vloot te scheiden en voor beide diensten een nieuw hoofd aan te stellen.⁵³ Omdat de voorgaande hoofden van dienst niet hervormd waren, terwijl het merendeel van de protestanten in Nederland dit wel was, had het IKO aangegeven in ieder geval voor het leger een hervormde kandidaat te willen.

De voordracht en selectieprocedure verliepen nogal zonderling. Eind mei had Wesseldijk Koningsberger namelijk al benaderd om de functie op zich te nemen. Koningsberger was verrast en wilde de functie zeker overwegen.⁵⁴ Niet veel later werd Groenewegen als kandidaat aangedragen door zijn collega's. Op 2 juli liet de minister het IKO weten dat de keuze van de Hoofdlegerpredikant bij hem lag, maar dat hij het oordeel van de kerken in acht wilde nemen en daarom vroeg hij om de voordracht van een drietal kandidaten. De voordracht van de drie kandidaten liet op zich wachten en Meynen liet Harrenstein weten dat hij zelf iemand zou aanwijzen als de Hervormde Kerk bleef treuzelen.⁵⁵ Op 18 juli kwam dan toch de voordracht binnen en de drie kandidaten waren 'in volgorde van aanbeveling' ds. Koningsberger, ds. De Kluis en ds. Groenewegen en de minister ontving van de kerk een korte persoonsbeschrijving en toelichting op hun kandidatuur.⁵⁶ Groenewegen maakte in principe geen kans omdat hij niet hervormd was, maar was waarschijnlijk op voorspraak van zijn collega's desondanks kandidaat gesteld. Hij had dan ook geen referentie van de Hervormde kerk, maar een aanbevelingsbrief van een Districtscommandant van het Dutch National Battalion. De aanbevelingsbrieven van De Kluis en Koningsberger waren niet terug te vinden. Toch gaf de betreffende archieftoegang een bijzonder beeld van de selectie. Er waren namelijk aantekeningen van een medewerker van de minister van Oorlog bewaard

⁵¹ HUA, Hervormde Synode, inv.nr. 2152, verslag bijdrage Van Dorp, 2 juli 1945.

⁵² *Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerken ten jare 1945/1946* ('s-Gravenhage 1946) 415.

⁵³ HUA, Hervormde Synode, inv.nr. 2152, verslag bijdrage Van Dorp, 2 juli 1945.

⁵⁴ NIMH, De Kluis, inv.nr. 39, brief Koningsberger aan Wesseldijk, 25 mei 1945.

⁵⁵ Ibid., inv.nr. 23, pagina 484.

⁵⁶ NA, MvO, Geheim Archief, inv.nr. 316, voordracht kandidaten, 18 juli 1945.

gebleven, waarin deze commentaar gaf op de twee kandidaten. Koningsberger werd omschreven als een begenadigd spreker, maar ook iemand die nauwelijks ervaring had met het militaire leven en weinig kennis had van de militaire verhoudingen. De Kluis daarentegen had ruime ervaring als veldprediker met name door zijn tijd in Duitsland en bovendien ‘grote ambitie voor de geestelijke verzorging van de militairen.’⁵⁷ De kandidaten kregen allemaal een gesprek met de minister, al was het doel daarvan niet op voorhand duidelijk.⁵⁸ De Kluis schreef namelijk dat hij niet wist dat hij was voorgedragen en dacht dat hij door de minister was uitgenodigd om te vertellen over zijn werk in de krijgsgevangenkampen.

Uiteindelijk besloot de minister dat De Kluis de nieuwe Hoofdlegerpredikant moest worden. Het was een geheel andere functie dan die van de Leger- en Vlootpredikant in algemene dienst, die slechts een coördinerend karakter had gehad. Bij het aantreden van De Kluis kwam de Raad van leger- en vlootpredikanten te vervallen en stond de Hoofdlegerpredikant voortaan boven de gewone legerpredikanten. Hiermee leek de protestantse GV meer op haar katholieke evenknie, die al vanaf het begin een dergelijke hiërarchische structuur had.

De oude garde afgedankt

De benoeming van De Kluis stond al op 18 juli vast, maar hij begon pas echt twee maanden later. In de tussentijd bleef Van Dorp de GV leiden, waarna hij Legerpredikant Engeland en Ierland zou worden. Harrenstein en Van Dorp leken in de ogen van de minister van Oorlog te hebben afgedaan. Vooral voor Harrenstein was geen plaats meer. Als laatste taak moest hij de nieuwe Hoofdlegerpredikant snel op zijn nieuwe functie voorbereiden. In een gesprek met De Kluis werkten zij samen een lijst door van alle mogelijke kandidaten voor herintreding. Tijdens dit gesprek verbaasde De Kluis zich over het enorme geheugen van Harrenstein, die iedere kandidaat kort wist toe te lichten. De minister van Oorlog was echter veel minder onder de indruk van Harrenstein en hij stuurde hem volgens De Kluis dan ook op kille wijze de laan uit.

Harrenstein maakte de opmerking, dat er dan toch eerst bepaalde maatregelen ten opzichte van zijn persoon zouden genomen moeten worden, alvorens de Minister of welke kerk ook tot een dergelijke stap zou kunnen overgaan. Hij was altijd nog niet

⁵⁷ NA, MvO, Geheim Archief, inv.nr. 316, aantekeningen bij De Kluis.

⁵⁸ Ibid., brief aan het IKO, 18 juli 1945.

door H.M. de koningin ontslagen. De Minister antwoorde[sic]: “U bestaat niet meer.”⁵⁹

Ook de deputaten voor de geestelijke verzorging van de Gereformeerde Kerk vonden dat er nogal wat aan te merken was op de manier waarop de GV sinds de bevrijding van het zuiden was gereorganiseerd. Zij vonden dat Van Dorp en Wesseldijk geen rekening hadden gehouden

Ds. J. van Dorp naast dr. H.J. van Mook.

Foto: Nationaal Archief, Fotocollectie Anefo.

met de vooroorlogse legerpredikanten en Harrenstein, waardoor de gehele vooroorlogse GV op een zijspoor werd gezet. Dat de verhoudingen door de aanstelling van De Kluis weer duidelijk werden, was een stap in de goede richting ‘al is er nog veel te wensen over.’⁶⁰

De overgang van het bestuur van Van Dorp naar De Kluis ging niet zonder problemen. De voordracht van een aantal geestelijke verzorgers was niet doorgekomen en één van hen was zelfs al vertrokken naar Indië zonder dat zijn aanstelling was bevestigd.⁶¹ Ook de nieuwe

aanstelling van Van Dorp als Legerpredikant Engeland en Ierland verliep weinig voorbeeldig. Op 8 oktober kwam het Koninklijk Besluit dat Van Dorp per 1 oktober werd ontslagen als Veldprediker in Bijzondere Dienst.⁶² Hier werd Van Dorp zelf echter niet over ingelicht en net zo plotseling als hij was aangesteld, was hij ontheven. Hij vernam het nieuws een week later via de krant. Hij was net als Harrenstein diep teleurgesteld over de manier waarop hij was behandeld, maar hij liet het rusten. Zijn adjudant daarentegen liet De Kluis in een persoonlijk schrijven weten dat

ik het zo intreurig vind, dat Ds. van Dorp, die zooveel gedaan heeft tijdens de oorlogsjaren, en die ook nu nog al zijn tijd en krachten geeft aan de geestelijke

⁵⁹ NIMH, De Kluis, inv.nr. 23, manuscript p. 484.

⁶⁰ HUA, deputaatschap GV, inv.nr. 68, brief aan de Generale Synode van de Geref. Kerken in Nederland. Vergaderend in Zwolle 1946.

⁶¹ NA, MvD, GV, inv.nr. 47, Brief Van Dorp aan De Kluis, 25 oktober 1945.

⁶² Ibid., afschrift Koninklijk Besluit, 08 oktober 1945.

verzorging van het Nederlandsche Leger in Engeland, zoo weinig officieele waardeering ontvangt.⁶³

Dat gebrek aan waardering hing waarschijnlijk samen met het vernieuwingsstreven van minister Meijnen. Volgens M.R.H. Calmeijer, stafchef bij het ministerie van Oorlog, was Meijnen wars van het oude leger en wilde hij het zo snel mogelijk vervangen.⁶⁴ Dit bleek ook uit zijn ongeduldige houding ten opzichte van de Hervormde Kerk bij het voordragen van een kandidaat-Hoofdlegerpredikant. Hoewel de oude garde zonder meer was afgedankt, ging dat niet ten koste van hun persoonlijke inzet. Van Dorp behield nog tot aan zijn overlijden in 1949 de leiding over de GV in Engeland en Harrenstein bleef binnen de gereformeerde kerk actief in het deputaatschap voor de geestelijke verzorging van zee- en landmacht.

Een jaar later kwam de opvolgingskwestie ook in de Tweede Kamer aan de orde. Op 27 november 1946 stelde Van der Zaal de vernieuwing van de GV aan de kaak en hij wilde weten hoe de vervanging van de oude garde was verlopen. De minister had de Kamer geschreven dat Harrenstein op eigen verzoek was ontslagen wegens invaliditeit.⁶⁵ Van der Zaal merkte echter op dat de Kamer had gevraagd of de vervanger van Harrenstein al was aangesteld voordat hij was ontslagen. 'Een ieder gevoelt hoe achter deze vraag een pijnlijke geschiedenis verscholen ligt.'⁶⁶ Het speet Van der Zaal dat de minister niet alsnog erkende dat de legerpredikanten slecht waren behandeld, want 'hier was een schoone gelegenheid geboden, om balsem in de wonden te droppelen.'⁶⁷

Het nieuwe instituut

De aanstelling van de Hoofdlegerpredikant was niet de enige vernieuwing binnen de GV. Het idee van de contactcommissie in het bevrijde zuiden had aangeslagen en het goede contact tussen 'Overheid en Kerk' moest worden behouden. Daarom stelde het IKO na overleg met de minister van Oorlog in oktober de ICC aan waarin de verschillende protestantse kerken en de Hoofdlegerpredikant zitting hadden.⁶⁸ Hierin konden alle aspecten van de geestelijke verzorging van de militairen besproken worden en de leden waren als afgevaardigde van hun kerk gemachtigd om namens de hele kerk te handelen. De commissie bestond uit vier

⁶³ NA, MvD, GV, inv.nr. 47, brief R.H. van Apeldoorn aan De Kluis, 25 oktober 1945; 'Kerknieuws', *Nieuwe Leidsche Courant*, 17 oktober 1945, 2.

⁶⁴ M.R.H. Calmeyer, *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus*. J. Hoffenaar ed. (Den Haag 1997) 367-369.

⁶⁵ HTK 1946-1947, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1946, Bijlage A, hfdst 8 A, Memorie van Antwoord, Geestelijke Verzorging, 33-34.

⁶⁶ Ibid., 27 november 1946, 500.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ NA, MvO, Geheim Archief, inv.nr. 317, brief IKO aan minister van Oorlog, 14 september 1945.

predikanten van de Nederlands Hervormde Kerk, twee van de Gereformeerde Kerk en twee van de kleinere gezindtes.⁶⁹

De minister had duidelijke ideeën over de opzet van het nieuwe korps legerpredikanten. Het was zijn idee om een jonge, meer militair georiënteerde GV te maken, die beter op haar taak was ingericht dan haar vooroorlogs variant. De reorganisatie van de GV stelde hem in de gelegenheid om twee aspecten aan te pakken waarin de GV in 1940 was tekortgeschoten. Enerzijds het militaire karakter van de legerpredikant en anderzijds het aantrekken van voldoende dominees. Er was nog te weinig controle en richting in het werk van de zielzorgers, wat moest worden rechtgezet door de invoering van de hiërarchische structuur en het opstellen van richtlijnen. De geestelijke verzorger moest meer militair worden en niet langer een civilist in een militair uniform.⁷⁰ Tijdens de mobilisatie was namelijk gebleken dat sommige voorganger zich niet beseften dat zij in dienst traden bij de overheid en daarom niet zonder meer bij hun gemeente konden blijven.

Om de werving te verbeteren verzocht de minister het IKO een vaste verhouding tussen het aantal legerpredikanten van de verschillende kerkelijke gezindten aan te houden. Deze verhouding moest worden vastgesteld op basis van de grootte van de kerken, het aantal beschikbare voorgangers en hun eventuele rol in het verzet.⁷¹ Wat hij zich bij de rol in het verzet voorstelde en hoe zwaar het moest wegen, lichtte hij verder niet toe. Het IKO antwoordde dat het beter was als de kerken zelf zich zouden belasten met de personeelskwestie. Zij gaven meer prioriteit aan geschikte kandidaten dan aan vaste verhoudingen, aangezien in het zuiden al gebleken was dat dit niet werkte.⁷²

Nog geen halfjaar na de bevrijding van Nederland moest de GV zich opmaken voor een grootschalige militaire inzet in Nederlands-Indië. In september 1945 schatte Van Dorp het aantal geestelijke verzorgers dat voor de missie in Indië nodig was op veertig man. Bij ieder van de drie beoogde divisies moesten twaalf legerpredikanten worden ingedeeld, plus een aantal 'seniors' om de zaken te overzien.⁷³ Bij deze schatting was geen rekening gehouden met de geestelijke verzorging van bataljons bestaand uit oorlogsvrijwilligers, waarvoor ook zeventien legerpredikanten nodig waren. Het optreden in Nederlands-Indië plaatste de GV voor een nieuwe uitdaging, omdat er vanwege de omvang van de Expeditionaire Macht, net als in Engeland, in Indië een gedelegeerde aan moest worden gesteld die de zaken in goede

⁶⁹ NA, MvO, Geheim Archief, inv.nr. 318, brief IKO aan minister van Oorlog, 19 oktober 1945.

⁷⁰ NIMH, De Kluis, inv.nr.22, manuscript p. 448-449.

⁷¹ NA, MvO, Geheim Archief, inv.nr. 316, brief minister van Oorlog aan IKO, 1 augustus 1945.

⁷² Ibid., inv.nr. 317, Brief IKO aan minister van Oorlog, 14 september 1945.

⁷³ NIMH, De Kluis, inv.nr. 22, manuscript p. 443.

banen kon leiden. Vrijwel tegelijkertijd met het aantreden van De Kluis, in de loop van september, was de zaak rond. Zijn eerdere rivaal Koningsberger leek vanwege zijn kwaliteiten de juiste man voor deze taak. Koningsberger was direct enthousiast en De Kluis vond de reactie tekenend voor zijn collega. ‘Niet benoemd als Hoofdlegerpredikant, hoewel no.1 op de voordracht, tóch bereid een “ondergeschikte” functie te aanvaarden.’⁷⁴

GV in transitie

De roerige oorlogsjaren hebben een grote impact gehad op de organisatie van de GV, de samenwerking tussen de kerken onderling en de verhouding tussen kerken en GV. De dienst bleek niet te zijn opgewassen tegen de eisen die een oorlogssituatie aan haar stelde. De GV slaagde er niet in voldoende dominees te mobiliseren voor de krijgsmacht. De veldpredikers in Duitsland en Engeland kwamen voor andere uitdagingen te staan, waar zij ad hoc op moesten reageren. Ondanks hun gebrek aan ervaring slaagden zij erin hun taak te volbrengen. Door de gefaseerde bevrijding en de moeizame communicatie na de bevrijding kwamen de verschillende legerpredikanten die als hoofd waren aangesteld naast elkaar te staan en ontstond een onoverzichtelijke situatie. Onder leiding van de minister van Oorlog werd het instituut op nieuwe leest geschoeid, maar in de haast om de organisatie opnieuw op te bouwen, was er geen tijd om de oorlogservaringen te evalueren of enige blijk van waardering te tonen. De vernieuwingsdrang van minister Meynen was onverbidlijk. De oude garde werd aan de kant gezet om plaats te maken voor de nieuwe Hoofdlegerpredikant die het instituut vorm moest geven en leiden. De organisatie kreeg een hiërarchische structuur en voor de verschillende buitenlandse operaties werden afzonderlijke plaatsvervangers aangesteld. Ook de verhouding tussen kerk en leger was veranderd. Het IKO had getoond dat samenwerking tussen de kerken nodig was om de taak die de kerken hadden tegenover hun achterban beter af te stemmen, zowel onderling als met de overheid. Het besef dat de kerk en overheid tot een goede taakverdeling konden komen, leidde tot de vorming van de ICC waarin deze samenwerking centraal stond. Ook met het oog op de hervorming van het personeelsbeleid was er discussie. De minister van Oorlog probeerde richtlijnen in te voeren over de verhouding van het aantal legerpredikanten per kerkstroming. Aan de hand van vaste richtlijnen zou het eenvoudiger zijn om de dienst te besturen, maar de kerken waren niet te spreken over de inmenging van de minister. Met in het achterhoofd de problemen van 1939-1940 wilde de minister meer grip krijgen op de GV om een adequaat korps legerpredikanten

⁷⁴ NIMH, De Kluis, inv.nr. 23, manuscript p. 518; NA, MvD, GV, inv.nr. 1, brief Koningsberger aan De Kluis, 17 september 1945.

te vormen dat zich in het veld staande zou kunnen houden, terwijl de kerk haar rol in de GV nog aan het aftasten was en meer bezig was met de kerkelijke rol van de legerpredikant.

Ondanks al de ontwikkelingen leek de GV er wat betreft de werving in 1945 nauwelijks beter voor te staan dan in 1940. De initiatieven van de beleidsmakers hadden er nauwelijks toe geleid dat er stappen ondernomen werden om het aantrekken van legerpredikanten diepgaand te hervormen. Harde afspraken over de verdeling van veldpredikers per gezindte waren er niet, al leek de ICC een stap naar betere interkerkelijke samenwerking. Bovendien waren er nauwelijks legerpredikanten met ervaring en ook binnen de kerken was er nauwelijks ervaring met een werving op grote schaal en over langere tijd. Toch leek de naoorlogse GV een nieuw hoofdstuk in te luiden voor de protestantse zorg voor het leger. Of de GV in praktijk kon voldoen aan de hoge verwachtingen komt in het volgende hoofdstuk ter sprake.

Noodkreten uit Indië: Koningsberger en de personeelstekorten

‘God heeft mij de laatste tijd zeer geslagen. Toch geloof ik, dat ik dit werk zal kunnen doen en ik ben er dankbaar voor, dat ik het mág doen.’⁷⁵ Met deze woorden aanvaardde Koningsberger zijn taak als legerpredikant voor Nederlands-Indië. Hij was met de eerste oorlogsvrijwilligers vertrokken in het najaar van 1945 en zag samen met hen de situatie in Indië veranderen. Na bijna drie jaar keerde hij gedesillusioneerd terug naar Nederland. De politieke stemming in Nederland en de houding ten opzichte van het militair optreden in Nederlands-Indië waren in de loop van het conflict gekenterd. Verhalen over losbandigheid bij de troepen in Indië leidden tot felle kritiek op het gedrag van de militairen. De militairen op hun beurt klaagden over het gebrek aan predikanten. Het werk van de geestelijke verzorgers leek door dit tekort alleen maar toe te nemen. De noodkreten uit Indië om meer legerpredikanten leken tot weinig actie te leiden in Nederland. De Hoofdlegerpredikant Indië⁷⁶ werd vrijwel constant geconfronteerd met een personeel- en vervoerstekort, maar probeerde dit zo goed mogelijk te ondervangen. Daarnaast vroeg de zielzorg van het KNIL zijn speciale aandacht. Hoewel De Kluis de legerpredikanten in Indië op het hart drukte dat hij er alles aan deed om meer geestelijke verzorgers te zenden, begon de twijfel bij de legerpredikanten te groeien. Deden de kerken in Nederland wel wat ze konden? De ervaringen van de legerpredikanten in Indië en dan met name die van Koningsberger staan in dit hoofdstuk centraal. Hoe beleefde Koningsberger zijn diensttijd in Indië? In tegenstelling tot soldaten, die slechts de GV van hun eigen onderdeel konden beoordelen, kon de Hoofdlegerpredikant Indië de situatie bij de hele strijdmacht overzien. Hoe stelde hij de vraag naar legerpredikanten vast en welke problemen deden zich daarbij voor? Koningsberger was gebaat bij een effectieve rekrutering van krachten in Nederland en hij bleef de thuisblijvers wijzen op hun plicht. Hiermee begaf hij zich echter op het werkveld van De Kluis, die eindverantwoordelijke was voor de werving en selectie. Hoe gingen de twee Hoofdlegerpredikanten om met de tekorten?

Dat De Kluis Koningsberger benaderde en niet Groenewegen had een eenvoudige verklaring. Zijn Indische achtergrond maakte Koningsberger de meest geschikte gevolmachtigde van de Hoofdlegerpredikant bij de KL. Hij was de zoon van voormalig minister van Koloniën J.C. Koningsberger en in 1896 geboren op een plantage in

⁷⁵ NIMH, De Kluis, inv.nr. 26, manuscript p. 603.

⁷⁶ Koningsberger noemde zichzelf Chef-Veldprediker en later Hoofdvelddprediker Indië. De Kluis gebruikte in zijn manuscript het meer passende Hoofdlegerpredikant Indië, wat ook in deze scriptie is gebruikt.

Buitenzorg.⁷⁷ Net als zijn grootvader wilde hij dominee worden en hij volgde dan ook in Nederland een theologische opleiding. Na een aantal verschillende gemeentes kwam hij eind jaren twintig in Amsterdam terecht, waar hij bekend stond als een bevlogen spreker. Hij maakte voor het eerst kennis met de geestelijke verzorging bij het leger toen hij in februari 1940 als reserveveldprediker in dienst trad.⁷⁸ Na de nederlaag van het Nederlandse leger nam de oorlog voor Koningsberger een andere wending. Hij werd in juli 1942 weggevoerd naar een gijzelaarskamp in Haaren. Hij was onderdeel van een groep van achthonderd mensen die door de Duitsers werd gevangen gezet om verzetsacties te voorkomen. Dit gedwongen verblijf duurde tot oktober 1943.⁷⁹ In 1945 kwam ook een van zijn zonen, H.J. Koningsberger, in handen van de Duitsers. De jonge Koningsberger die al eerder had geprobeerd te vluchten naar Engeland, werd op 23 maart opgepakt en vastgehouden in Amsterdam. Zijn vader wist in korte tijd de borgsom voor zijn vrijlating bij elkaar te krijgen maar het mocht niet baten. Zonder verdere mededeling werd Henri samen met negen medegevangenen gefusilleerd.⁸⁰

Twee maanden later vroeg Wesseldijk Koningsberger de leiding over de GV te aanvaarden. Ondanks het recente verlies van zijn zoon wilde hij het aanbod in overweging nemen.⁸¹ De minister van Oorlog koos echter zijn collega De Kluis. Veel tijd voor teleurstelling was er niet, want Koningsberger kreeg vrijwel direct een aanbod van De Kluis om als zijn gevolmachtigde met de troepen mee te gaan. Hij greep de kans met beide handen aan. In september 1945 vertrok Koningsberger als Hoofdlegerpredikant Indië met de Stoottroepen naar Engeland om vandaar uit door te reizen naar Azië. Nog voordat zij op Java

Ds. J.C. Koningsberger in Malakka. Foto: Historisch Tijdschrift GKN 14 (2008).

⁷⁷ H.W. van den Doel, 'Koningsberger, Jacob Christiaan (1867-1951)', *Biografisch Woordenboek van Nederland*. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/koningsberger> (geraadpleegd 03 januari 2016).

⁷⁸ 'Ds. J.C. Koningsberger reserve-veldprediker', *De Telegraaf*, avondeditie 23 februari 1940, pagina 7.

⁷⁹ Ridderbos, J., *Nederlandse predikanten gevangen in kampen en/of omgekomen tijdens WOII* (z. p. 2014)10-11.

⁸⁰ *De oorlogsmonumenten in Zeist*. http://www.rhoen.nl/oorlogsmonumenten/Soestdijkerweg6.asp#_ftn8 (geraadpleegd 03 januari 2016).

⁸¹ NIMH, De Kluis, inv.nr. 41, brief Koningsberger aan Wesseldijk, 25 mei 1945.

aankwamen werd de bestemming echter aangepast. Nadat Soekarno op 17 augustus de onafhankelijkheid van Indonesië had uitgeroepen was de situatie op Java onrustig. De Britse militairen die op dat moment de orde in Indië moesten handhaven, kregen dit maar met moeite gedaan. De Britse bevelhebber van de geallieerde South East Asia Command, Lord Mountbatten, had besloten de Nederlandse militairen niet toe te laten in Indië. Hun aanwezigheid zou namelijk de situatie verergeren en de Nederlandse militairen werden daarom naar Malakka, het huidige Maleisië, gestuurd.

Malakka

Bij aankomst in Malakka werd Koningsberger geconfronteerd met een gebrek aan materieel, transportmiddelen en ontspanningsmogelijkheden. De militairen werden ondergebracht in oude Engelse barakken en hij moest de eerste kerkdiensten in de buitenlucht houden.⁸² Het gedwongen verblijf was voor de oorlogsvrijwilligers een teleurstelling en gaf de GV genoeg werk. Veel mannen hadden nu tijd om terug te kijken op de bewogen oorlogsjaren en hun persoonlijk verlies. De herdenking van de oorlogsslachtoffers tijdens de kerstnachtdienst was dan ook voor velen een emotionele confrontatie.

De stilte sprak en de stilte werd onderbroken door gesnik. Zelfs de predikant begon te snikken. We wisten de reden wel. Zijn zoon was in de oorlog in Amsterdam als verzetsman opgepakt, gemarteld en daarna gefusilleerd.⁸³

Het leger dat in Nederlands-Indië werd ingezet bestond naast militairen uit Nederland ook uit militairen van het KNIL. Zij hadden de oorlog veelal doorgebracht in krijgsgevangenkampen verspreid over Zuidoost-Azië en de gezondste van hen werden zo snel mogelijk terug in actieve dienst genomen.⁸⁴ Toen de eerste KNIL-militairen op Malakka aankwamen, bleek hoe hachelijk hun geestelijke toestand was. Zij hadden hun familie jarenlang niet gezien en ontvingen op Malakka de eerste verontrustende berichten over de situatie in Indië. De oorlog had een verwoestend effect gehad en Koningsberger begreep dat de Indische Kerk en de PGV van het KNIL een enorme taak wachtte. De opvang van burgerslachtoffers en de verzorging van ex-krijgsgevangenen zou veel eisen van de Indische Kerk, maar het personeel was zeer dun gezaaid en oververmoeid. Vóór de oorlog had de Indische kerk de beschikking gehad over 43 predikanten. Na de bevrijding waren er slechts twaalf van hen over. Er waren veel

⁸² Koningsberger, *Stoottroepen*, 10, 15.

⁸³ J. Doelman, 'Geestelijke verzorging van "onze jongens" in Indië', *Historisch Tijdschrift GKN* 14 (2008) 3-16, 6.

⁸⁴ P. Groen 'Prisoners of War, Prisoners of peace' in: E. Touwen-Bouwsma en P. Groen, *Tussen Banzai en Bersiap. De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag, 1996) 43-59, 51.

predikanten overleden en de rest diende bij het leger.⁸⁵ De legerpredikanten van het KNIL hadden de oorlog net als de militairen in krijgsgevangenkampen doorgebracht en hadden daar, voor zover dat mogelijk was, de geestelijke verzorging georganiseerd.⁸⁶

Terwijl de GV van het KNIL het meeste werk wachtte, was zij het minst toegerust op haar taak. Door de chaotische nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Azië had de GV van het KNIL zich niet weten te reorganiseren. Bovendien was er geen duidelijke organisatie of diensthoofd. Koningsberger zag de ernst van de situatie en ging direct aan het werk om de GV van het KNIL weer op de been te krijgen. Hij trad in overleg met de Indische Kerk en de enige veldprediker van het KNIL die hij kon bereiken, ds. V.E Schaefer. Om ervoor te zorgen dat zijn plannen goed konden worden ingepast in de militaire organisatie nam hij contact op met de adjudant-generaal, die als lid van de generale staf van de legercommandant verantwoordelijk was voor personeelszaken van het KNIL.⁸⁷

‘Plein pouvoir’

De oplossing was snel gevonden. De geestelijke verzorging van KL en KNIL zouden worden samengebracht in één organisatie. Koningsberger zou daarmee als Hoofdlegerpredikant Indië niet alleen de verantwoordelijkheid krijgen over de GV van de KL, maar ook van het KNIL. Op die manier kon hij het kleine korps legerpredikanten beter coördineren en de werklast evenredig onder alle legerpredikanten verdelen. Ook De Kluis ging met deze overkapping akkoord:

Om maar meteen te beginnen: Je hebt voor de organisatie van je arbeid in Indië plein pouvoir. Ik heb je dat eenmaal toevertrouwd en ik merk, dat je volkomen in staat bent de heele zaak niet alleen te overzien, maar ook te organiseren. Ga dus gerust je gang.⁸⁸

Alle partijen gingen akkoord en de samenwerking van de twee diensten met Koningsberger aan het hoofd was een feit. Op 1 maart 1946 werd Koningsberger benoemd tot Hoofdlegerpredikant van het KNIL.⁸⁹ Op dat moment waren er 21 legerpredikanten van de

⁸⁵ *Handelingen Hervormde Kerk 1945/1946*, 420.

⁸⁶ NA, MvD, GV, inv.nr. 1, rapport ds. A. van Selms; inv.nr. 8, rapport ds. C. Mak. Zie ook: J.C. Hamel, *Soldatendaminee* ('s-Gravenhage 1948) en C. Mak, *Een halve eeuw dienst: ploeteren en lachen in het Land van beloften* (Leeuwarden 1977).

⁸⁷ NIMH, De Kluis, inv.nr. 26, manuscript p. 623-627.

⁸⁸ NA, MvD, GV, inv.nr. 9, brief De Kluis aan Koningsberger, 22 januari 1946.

⁸⁹ *Ibid.*, rapport staf Personeelszaken, 10 februari 1946.

KL en ongeveer elf veldpredikers van het KNIL, van wie een aantal nog betrokken was bij de afwikkeling van krijgsgevangenkampen in Singapore.⁹⁰

De Kluis wilde wel duidelijkheid over de onderlinge gezagsverhouding in de nieuwe situatie. Koningsberger stond namelijk door zijn benoeming tot Hoofdlegerpredikant KNIL naast De Kluis, terwijl hij als gevolmachtigde de ondergeschikte van De Kluis was. De adjudant-generaal kolonel C.H.J.F. van Houten zette de zaak voor hem uiteen. De GV in Indië stond onder de verantwoordelijkheid van de legercommandant, vertegenwoordigd door de adjudant-generaal, maar de richtlijnen met betrekking tot het werk zelf kwamen uit Den Haag.⁹¹ De Kluis had tegen deze opzet geen bezwaar.⁹²

Het toegenomen werkveld van de GV vroeg om een herindeling van de geestelijke verzorgers. De richtlijn vanuit Nederland was één legerpredikant per bataljon, maar dat bleek door het tekort bij het KNIL niet haalbaar. In juli 1946 had het KNIL op korte termijn twaalf veldpredikers nodig, ongeveer net zoveel als dat er op dat moment bij het krijgsmachtdeel in dienst waren.⁹³ Op dat moment dienden er 26 legerpredikanten bij de KL, ongeveer evenveel als het KNIL nodig had. Omdat Koningsberger geen beschikking had over extra personeel, besloot hij de werklast over alle legerpredikanten te verdelen. Een gelijktijdige herindeling van de militairen in brigadeverband werkte dit in de hand. Vier bataljons vormden een brigade en door bij iedere brigade niet vier, maar twee of drie legerpredikanten in te delen, wist Koningsberger alle onderdelen te voorzien van een geestelijk verzorger. Dit betekende echter wel dat de legerpredikanten meerdere onderdelen onder hun hoede moesten nemen, al zag Koningsberger hierin geen bezwaar: ‘Ik zal dat schikken met de brigadestaven als het nodig is, maak u daarover niet ongerust, er kan altijd nog wat harder worden gewerkt.’⁹⁴

Aanvankelijk dacht Koningsberger dat het personeelstekort bij de PGV nog wel werkbaar zou zijn, als de kerken in Indië voldoende predikanten zouden hebben.⁹⁵ Vanwege het tekort aan burgerpredikanten, verzorgden de legerpredikanten namelijk ook regelmatig kerkdiensten voor burgers. Zodra er voldoende burgerpredikanten waren, kon de GV terugvallen op de kerkelijke infrastructuur. Burgerpredikanten konden dan de GV ondersteunen en de legerpredikanten hoefden zich minder bezig te houden met de verzorging van burgergemeentes. Er was binnen de Nederlandse kerken echter weinig animo om de

⁹⁰ NIMH, De Kluis, inv.nr. 43, overzicht legerpredikanten Indië mei 1946; NA, MvD GV, inv.nr. 9, rondschriften Koningsberger aan legerpredikanten Indië, 18 april 1946.

⁹¹ NA, MvD, Nederlandse Strijdkrachten in Nederlands-Indië, 1938-1960 (2.13.132)(Strijdkrachten Indië), inv.nr. 4023, rapport dienstreis Van Houten 16 februari tot 19 maart 1946.

⁹² Ibid., GV, inv.nr. 9, brief De Kluis aan Koningsberger, 10 april 1946.

⁹³ Ibid., overzicht tekort KNIL.

⁹⁴ NIMH, De Kluis, inv.nr. 26, manuscript p. 630.

⁹⁵ NA, MvD, GV, inv.nr. 9, brief Koningsberger aan Van der Berg, 16 september 1946.

Indische Kerk te versterken en in maart 1946 liet Koningsberger legercommandant Spoor al weten: ‘Ik ben echter niet optimist ten opzichte van de vlotheid waarmee men in Nederland “materiaal” kan vinden en verzenden.’⁹⁶ Voor de werving van KNIL-veldpredikers was er bovendien geen duidelijke opzet. De verantwoordelijkheid lag bij Koningsberger die contact onderhield met de Indische kerken. Daarnaast vervoegde Schaefer zich bij het bureau van De Kluis om ook in Nederland predikanten voor het KNIL te werven. In theorie waren zij concurrenten, maar in praktijk scheen het geen onderlinge problemen op te leveren.

Contact met Nederland

Sinds zijn vertrek uit Nederland deed Koningsberger in een tweewekelijkse column in *Trouw* verslag van zijn militaire ervaringen. Hij schreef het thuisfront met name over de omstandigheden waarin de soldaten werkten en de dagelijkse gang van zaken in Indië. Vanwege zijn kennis van het Maleis organiseerde hij taalcursussen, waardoor hij vrijwel iedereen in zijn onderdeel kende.⁹⁷ De charismatische Hoofdlegerpredikant Indië was erg populair, zowel bij officieren als bij de gewone soldaat. Hij maakte dankbaar gebruik van de columns om het thuisfront te betrekken bij de sores van het militaire leven. Het was voor hem van het grootste belang dat de achterban in Nederland wist wat er gaande was in Indië en vooral de soldaten bleef steunen. De trage berichtgeving en slechte verbinding met het thuisfront vormde echter een probleem.

Twee mogelijkheden bestaan: of er wordt practisch niets gepubliceerd over den gang van zaken (...), of het radiostation van het schip is overbelast om berichten op te vangen(...)Spoedig kan er aan onze onwetendheid een einde komen.⁹⁸

Ook de beeldvorming over het uitgaansgedrag van de militairen hield de GV bezig. In Nederland kwam er steeds meer aandacht voor zedelijk verval bij de troep. Op 20 juni 1946 sprak pater de Greeve in zijn nationaal bekende radioprogramma *Het Lichtbaken* over misdragingen van militairen in Indië.⁹⁹ Koningsberger stoorde zich aan deze berichtgeving: ‘Dat gepraat over het uitgaan van onze jongens is gemeene laster en demoraliseert het vertrouwen van onze jongens.’¹⁰⁰ De berichten waren naar zijn mening overdreven of gebaseerd op onwaarheden en hij bleef hameren op goede voorlichting.

⁹⁶ NA, MvD, GV, inv.nr. 2, brief Koningsberger aan Spoor, 5 maart 1946.

⁹⁷ Ibid., inv.nr. 1, brief Koningsberger aan De Kluis, 2 oktober 1945; vraaggesprek met ds. R.C.A. van Voorst Vader, voormalig legerpredikant Indië, gehouden op 13 december 2015 te Breda.

⁹⁸ Koningsberger, *Stoottroepen*, 52

⁹⁹ Onvoltooid Verleden Tijd, *Het Spoor Terug: Afscheid van Indië VIII het moreel van de troep* (VPRO 22-05-1988), http://www.vpro.nl/speel.POMS_VPRO_384593.html (geraadpleegd 23 december 2015).

¹⁰⁰ Koningsberger, *Stoottroepen*, 12.

De meeste jongens schreven wel brieven, maar in bedekte termen over acties en narigheid, zoals ziekte. Dat gaf in Holland een verkeerd beeld, terwijl de fantasie van de thuisblijvers de zaken soms verder scheef trok. Dat zette ds. Koningsberger dan weer recht.¹⁰¹

Niet alleen de gemiddelde Nederlander kon zich moeilijk een voorstelling maken van de situatie in Indië. Ook De Kluis kon zich moeilijk voorstellen hoe de GV in Indië te werk ging, omdat hij weinig rapporten van legerpredikanten ontving. Bovendien verloor hij door de reorganisatie het zicht op de verdeling van de geestelijke verzorgers.¹⁰² Hij benadrukte daarom in een rondschrijven aan alle zielzorgers in april 1946 om niet te vergeten rapporten naar Nederland op te sturen.¹⁰³ Bovendien ontving hij berichten over wangedrag van legerpredikanten. Hij kreeg klachten van militairen over dronken en overspelige legerpredikanten en andere berichten over gebrekkig georganiseerde godsdienstoefeningen.¹⁰⁴ Koningsberger kon een aantal van deze klachten afdoen als opgeklopte verhalen, maar het stond vast dat niet alle geestelijke verzorgers betrouwbaar waren. Toen hij generaal Spoor verzocht om meer jeeps beschikbaar te stellen voor de GV schreef hij dan ook:

Maar Uwe Excellentie verbindt aan het verschaffen van vervoer, de strenge voorwaarde “alleen voor dienst”. Rondtoerende aalmoezeniers en veldpredikers hebben al ergernis genoeg gegeven.¹⁰⁵

Groeiende twijfel

Het tekort aan legerpredikanten dreigde in de loop van 1946 ook over te slaan naar de KL. De werving van legerpredikanten in Nederland verliep namelijk moeizaam. Al in januari 1946 stuurde medewerkers van De Kluis brieven naar Indië met sombere vooruitzichten. Er leken niet genoeg predikanten beschikbaar te zijn om de divisie van dienstplichtigen te voorzien van voldoende geestelijke verzorgers. In Indië vielen de eerste legerpredikanten uit, omdat zij toch niet tropengeschiedt bleken te zijn. De eerste legerpredikant werd al begin '46 gedemobiliseerd.¹⁰⁶

Ook de situatie bij het KNIL verbeterde weinig en in een rondschrijven van juni '46 gaf Koningsberger te kennen hoe graag hij zijn collega's van het KNIL zou laten aflossen.¹⁰⁷

¹⁰¹ Doelman, 'Geestelijke verzorging', 8.

¹⁰² NA, MvD, GV, inv.nr. 11, brief De Kluis aan Koningsberger, 3 oktober 1947.

¹⁰³ Ibid., inv.nr. 9, rondschrijven De Kluis, 25 maart 1946.

¹⁰⁴ Ibid., brieven De Kluis aan Koningsberger, 28 januari, 27 februari, 1 juli 1946.

¹⁰⁵ Ibid., brief Koningsberger aan Spoor, 5 maart 1946.

¹⁰⁶ Ibid., inv.nr. 2, brief mevrouw de Ridder aan Koningsberger, 21 april 1946.

¹⁰⁷ Ibid., inv.nr. 9, rondschrijven Koningsberger, 15 juni 1946.

Eind juni leek er een oplossing voor het probleem. De Kluis liet weten dat er overleg werd gepleegd met de hervormde zending. Het was misschien mogelijk om zendelingen uit te zenden als legerpredikant. Er stond echter nog niets vast en het bleef moeilijk om predikanten voor het leger te vinden. De Kluis vroeg dan ook om begrip van de legerautoriteiten in Indië voor de nood bij de kerken in Nederland. Bij de gereformeerde classis¹⁰⁸ Walcheren waren bijvoorbeeld tien van de vijftien predikantsplaatsen onbezet.¹⁰⁹ Het verzoek van De Kluis vond in Indië weinig weerklank, want twee maanden eerder had Koningsberger over het nijpende tekort aan predikanten in Indië geschreven:

O, waarom hebben wij in Indië niet meer zielzorgers? Dat vraag ik mij elken dag af. Hier, in Batavia, is een wijk met 23.000 Europeanen zonder predikant! Ik zit telkens, wat personeel betreft, met mijn handen in het haar –onoplosbare puzzles! En in Nederland zitten de predikanten als haren op een hond en schrijven misschien over de politiek of kerkelijke kwesties.¹¹⁰

Ook militairen staken hun verbazing over het gebrek aan predikanten niet onder stoelen of banken en schreven hierover verontwaardigde brieven.¹¹¹

De nood in Indië schudde weinig geestelijken wakker want in september vertrok de Eerste Divisie met slechts tien van de dertien gewenste legerpredikanten. Het was echter van korte duur. Eén dominee werd nagezonden en de laatste twee zouden zo snel mogelijk volgen. Vanwege de moeite die het had gekost de geestelijke verzorgers voor deze divisie te krijgen, benadrukte De Kluis dan ook dat zij uitsluitend voor de GV van de Eerste Divisie waren.¹¹² Het was niet de bedoeling dat zij verschoven zouden worden naar andere onderdelen. Met de komst van deze legerpredikanten groeide de GV in Indië geleidelijk van 26 tot 37 dominees bij de KL. In totaal waren er in 1946 49 zielzorgers actief.¹¹³ De nieuwe lichting wekte echter niet veel vertrouwen bij hun collega's. Tijdens een vergadering sprak één van hen zijn zorgen uit: 'Ds. Oranje deelde mede, dat er met deze Divisie 11 predikanten waren uitgekomen, waarvan de helft niet voor de taak van veldprediker berekend is.'¹¹⁴

Dat de richtlijn 'één legerpredikant per bataljon' geenszins de behoefte dekte, werd al snel pijnlijk duidelijk. Naast de bataljons vroegen ook de bataljons- en divisiestaven, de hospitalen en gevangenen om geestelijke verzorging. Deze moesten allemaal verzorgd

¹⁰⁸ Regionale kerkvergadering, die bestond uit meerdere gemeentes.

¹⁰⁹ NA, MvD, GV, inv.nr. 2, brief De Kluis aan Koningsberger, 25 juni 1946.

¹¹⁰ Koningsberger, *Stoottroepen*, 25.

¹¹¹ 'Kom over en help ons!', *De Reformatie*, 16 november 1946, 5-6; 'Stemmen uit onze kerken', *De Reformatie*, 7 december 1946, 5; 'Een noodkreet uit Indië', *Daniël*, 20 december 1946, 3-4.

¹¹² NA, MvD, GV, inv.nr. 9, brief De Kluis aan Koningsberger, 18 september 1946.

¹¹³ Ibid., brief Koningsberger aan de adjudant-generaal, 16 december 1946.

¹¹⁴ Ibid., inv.nr. 19, notulen vergadering, 3 juni 1947.

worden door de beperkte groep legerpredikanten. In september schreef brigadelegerpredikant van de Berg, dat de brigadestaf die hij verzorgde was gegroeid van 100 tot 900 man, waardoor hij nauwelijks tijd over had voor het bataljon dat ook tot zijn taak behoorde. Gebrek aan transport maakte het nog moeilijker om zijn bataljon regelmatig te bezoeken. ‘Dit is geen moedeloos oogenblik, wat mij tot dit schrijven brengt, maar een eerlijk bekennen van onmacht. Dit is te veel.’¹¹⁵ De legerpredikanten waren alleen in staat meerdere onderdelen verzorgen wanneer zij konden rekenen op goed vervoer, maar juist daaraan ontbrak het. Niet alle dominees hadden een jeep tot hun beschikking en hoewel sommigen van hen konden meerijden met andere officieren of konvooien, moesten anderen liften of zelfs lopen.¹¹⁶ Koningsberger vroeg de legercommandant nogmaals om meer vervoer beschikbaar te stellen in de vorm van een pool van tien jeeps. Daarnaast stuurde de Chef Generale Staf, namens de legercommandant, een brief aan alle militaire commandanten om meer rekening te houden met het vervoer van geestelijke verzorgers.¹¹⁷

De verzorging van meerdere onderdelen leek in oktober nauwelijks meer te handhaven. De plaatsvervanger van Koningsberger, KNIL-predikant ds. G.J. Sijbesma, schreef: ‘Toch zullen we, als we geen versterking krijgen, meer zulke, eigenlijk absurde combinaties moeten maken. Maar we sussen ons geweten er mee.’¹¹⁸ Een maand later begon ook Koningsberger zich ernstig zorgen te maken over het personeelstekort: ‘De toestand wordt wanhopig als er geen mensen bijkomen: Bandoeng, Soerabaja, Makassar, Balikpapan. Wij krijgen er grijze haren van.’¹¹⁹ In december gaf hij bovendien te kennen dat hij persoonlijk veel moeite had om vol te houden:

Eigenlijk zijn alle dingen gedurende de laatste vier maanden hier enorm verslechterd. Er is nog nooit een jaarwisseling geweest, waarbij ik zelf zoo onzeker was over mijn toekomst. Wat moet ik doen? Hier blijven of terug keeren naar kerk en gezin?¹²⁰

‘onbesneden Filistijn’

Toch stond 1946 niet alleen in het teken van vervoers- en personeelsproblemen. Er deed zich een kans voor om het publiek in Nederland op de hoogte te brengen van de situatie in Indië toen generaal Spoor in juli en augustus 1946 naar Nederland kwam. Koningsberger reisde met

¹¹⁵ NA, MvD, GV, inv.nr. 9, brief Van de Berg aan Koningsberger, 10 september 1946.

¹¹⁶ Ibid., inv.nr. 3, rapport ds. P. Jonker, 17 januari 1947.

¹¹⁷ Ibid., inv.nr. 9, brief Koningsberger aan assistent adjudant-generaal, 22 november 1946; NA, MvD, Strijdkrachten Indië, inv.nr. 3619, rondschrijven D.C. Buurman van Vreeden, 18 november 1946.

¹¹⁸ NA, MvD, GV, inv.nr. 9, brief Sijbesma aan De Kluis, 9 oktober 1946.

¹¹⁹ Ibid., inv.nr. 9, brief Koningsberger aan De Kluis, 27 november 1946.

¹²⁰ Ibid., brief Koningsberger aan De Kluis, 18 december 1946.

hem mee en sprak voor thuisblijvers en militairen die werden klaargemaakt voor vertrek. Tijdens deze voordrachten gaf Koningsberger vaak zijn ongezouten politieke mening.

‘In het vuur van z’n toespraak zegt hij: ‘Soekarno is voor de Regering een onaanvaardbare figuur.’ Donderend Applaus!’¹²¹ Zijn standpunten zetten kwaad bloed bij luitenant-gouverneur-generaal H.J. van Mook die inderdaad met de republikeinen onderhandelde.¹²² Koningsberger nam tijdens een andere tournee over Padang en Medan in januari 1947 het beleid van Van Mook ook direct onder vuur.¹²³ Dit deed hij niet alleen in Indië maar ook tijdens een ziekteverlof dat hij van mei tot juli 1947 in Nederland doorbracht. Hij noemde het akkoord van Linggadjati verwarrend voor de soldaten en wees het in het openbaar af.¹²⁴ Aangezien de stemming in Nederland voorzichtig naar de dekolonisatie van Indië begon te neigen, begaf hij zich hiermee op glad ijs. De Kluis die in Nederland beter zicht had op de ontwikkeling van de onderhandelingen met de Indonesische politici was het niet eens met Koningsberger, maar hield hem ook niet tegen. De toespraken van Koningsberger ontlokten meer en meer kritiek en hij werd bestempeld als een ‘rabiëte vechtjas.’¹²⁵ Dit beeld kwam ook naar voren in een andere context. Het uitblijven van militaire acties leidden in 1947 tot allerlei geruchten over een staatsgreep. Voormalig minister-president P.S. Gerbrandy zou samen met legercommandant Spoor de macht willen grijpen om zo een militaire operatie in Indië te forceren. Koningsberger werd genoemd als één van de samenzweerders.¹²⁶ De geruchten over voorbereidingen voor een staatsgreep bleken te kloppen, de rol van Koningsberger hierin echter niet.¹²⁷

Ook in de kerk merkte Koningsberger dat hij niet langer populair was. ‘En dan nog iets. Ik ben in Nederland -in kerkelijke kringen- niet gezien. Zooiets als de onbesneden Filistijn.’¹²⁸ Met name zijn relatie met de hervormde zending was verslechterd. Als gevolg van het verzoek van De Kluis was de zending zich gaan verdiepen in de GV in Indië en tot de

¹²¹ NIMH, De Kluis, inv.nr. 23, manuscript p. 486.

¹²² NA, MvD, Strijdkrachten Indië, inv.nr. 1403, brief Eerste Gouvernements Secretaris namens de Landvoogd aan Minister van Oorlog.

¹²³ Cheong, Y.M., *H.J. van Mook and Indonesian Independence: a study of his role in Dutch-Indonesian relations, 1945-48* (Den Haag, 1982) 110.

¹²⁴ ‘Ds. J.C. Koningsberger: “Ondertekening van Linggadjati bracht hen in verwarring”’, *Leidsch dagblad*, 13 juni 1947, 1.

¹²⁵ NIMH, De Kluis, inv.nr. 27, manuscript p. 701.

¹²⁶ J. Hoogeboezem, *H.J. Kruls: een politieke generaal* (Amsterdam 2010) 238.

¹²⁷ S. van der Zee, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan: Francois van 't Sant 1883-1966* (Amsterdam 2015) 299-306; e-mailwisseling S. van der Zee, 14 april 2016.

¹²⁸ NA, MvD, GV, inv.nr. 9, brief Koningsberger aan Van Voorst Vader, 19 september 1946.

conclusie gekomen dat het belang van de Indonesiërs zwaarder woog dan dat van de Nederlandse militairen.¹²⁹ Zij twijfelden bovendien aan de bekwaamheid van Koningsberger:

Is iemand, die de verwerping van de koloniale verhouding en erkenning van het goed recht der nationale beweging identificeert met “sympathie voor de republiek Indonesia” wel een geestelijk leider, die de leuzen van den dag in hun dolheid doorziet?¹³⁰

Behelpen

In 1947 werden verschillende initiatieven ontplooid om de legerpredikanten in Indië op andere manieren te ondersteunen. Bootpredikanten moesten het tekort aan legerpredikanten aan boord van troepenschepen opvangen. Deze vaak wat oudere dominees reisden mee met onderdelen zonder eigen legerpredikant en bleven bij aankomst meestal een paar maanden beschikbaar voor de geestelijke verzorging van bijvoorbeeld ziekenhuizen.¹³¹ Negen predikanten hebben als bootpredikant gewerkt, al lokte hun aanwezigheid de nodige kritiek uit in Indië: ‘Men noemt hem spottend de “Pendeldominee”’.¹³²

De Kluis stak daarnaast veel tijd in het maken van drukwerk ter ondersteuning van de GV. De Hoofdlegerpredikant gaf verschillende brochures uit die de soldaten moesten informeren over het militaire leven in Indië.¹³³ Zijn voornaamste doel was het opzetten van een tijdschrift, dat volgens hem als ‘papieren veldprediker’ kon dienen. Vanwege papierschaarste en een gebrek aan fondsen lukte dit niet direct, maar in 1947 was de *Reveille* een feit.¹³⁴ Bovendien verscheen er een prekenbundel die de soldaten konden gebruiken bij afwezigheid van de legerpredikant.¹³⁵ Ook de gereformeerde deputaten verzorgden drukwerk voor de soldaten. Zij stuurden maandelijks een rondbrief aan de militairen in Indië en verzorgden jaarlijks een boekje met kerkelijke informatie en adressen van gereformeerde legerpredikanten.¹³⁶

¹²⁹ NIMH, De Kluis, inv.nr. 27, manuscript p. 713.

¹³⁰ NA, MvD, GV, inv.nr. 9, brief zendingsbureau aan De Kluis, 27 juni 1946.

¹³¹ Ibid., inv.nr. 10, rondschrjven Koningsberger januari 1947.

¹³² NIMH, De Kluis, inv.nr. 27, manuscript p. 641.

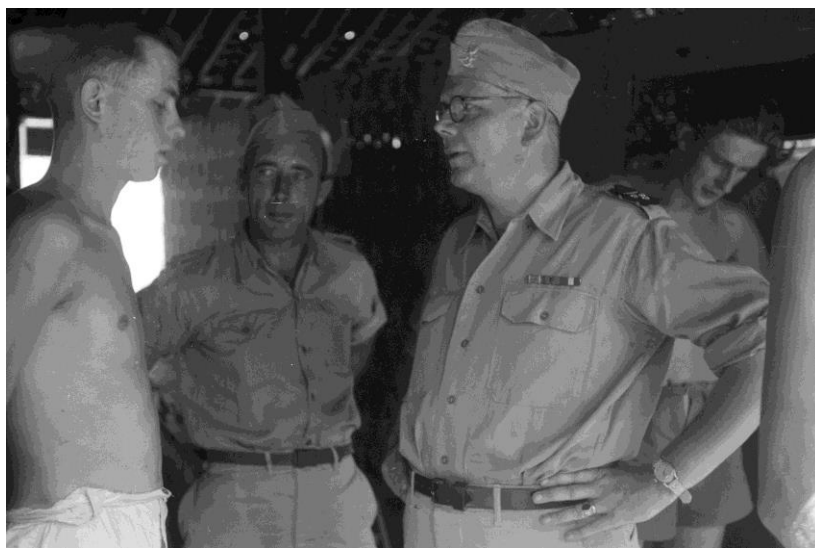
¹³³ Onder andere: J.H., Bavinck, *De soldaat in Indië* (Den Haag, 1948); M.C., Fallentin, *Onder de klamboe* (Den Haag 1948); A.T.W. de Kluis, *10.000.000 in een bloempot en daar moet u ook nog bij* (Den Haag 1948), *Geeft...acht: reveille, appèl, voor de dokter, instructie, inspectie, taptoe* (Den Haag 1949), *Hallo mannen* (Den Haag 1948), *Ik mis hem zo* (Den Haag 1948) en W.G., Tibben, *Van colbert naar uniform* (Den Haag 1949).

¹³⁴ NIMH, protestants militair tijdschrift *Reveille*, 1947-1949.

¹³⁵ A.T.W. de Kluis red., *Een schaduw tegen de hitte. Prekenbundel* (Den Haag z.j.).

¹³⁶ HUA, deputaatschap GV, inv.nr. 66, diverse circulaires; inv.nr. 171, handboekje voor de gereformeerde militair 1948-1950.

Dat de nood hiermee niet was opgelost bleek tijdens een tournee door Indië. De Kluis bezocht de troepen van februari tot april 1947 en hij werd overladen met vragen over ontbrekende legerpredikanten. ‘In Medan was het zelfs zo dat Kolonel de Kluis onze mess bezocht en direct als eerste zin zei dat het hem overbekend was dat er een groot tekort was.’¹³⁷ Tijdens zijn dienstreis wilde hij allerlei zaken bespreken met Koningsberger, maar die stond op het punt wegens ziekte te vertrekken naar Nederland. Zijn taken werden waargenomen door Sijbesma. Het personeelstekort noodzaakte Sijbesma ondertussen allerlei noodgrepen te maken. ‘Door het grote tekort aan veldpredikers zijn wij genoodzaakt hen zo ‘economisch’ mogelijk in te delen.’¹³⁸ Dit betekende dat de geestelijke verzorging van de bataljons

Ds. A.T.W. de Kluis in Indië. Foto: Th. van de Burgt, Nationaal Archief, Fotocollectie Dienst voor Legercontacten Indonesië CC-BY.

prioriteit kreeg. Hij verzocht de Indische Kerk een burgerpredikant in te schakelen voor de verzorging van plaatselijke militairen. Op die manier kon de lokale legerpredikant naar een ander gebied met minder geestelijke verzorgers worden gestuurd. Veel geestelijke verzorgers

dreigden overwerkt te raken en Sijbesma stuurde deze ‘risicogeveallen’ voor een paar maanden mee op een hospitaalschip om hen te laten aansterken. Een paar maanden voor zijn ziekteverlof had Koningsberger besloten een hospitaalpredikant los te maken van zijn ziekenhuis en weer in te zetten bij een bataljon. ‘De veldpredikers in en rond Soerabaja moeten hun eigen zieken maar weer gaan bezoeken.’¹³⁹ Er werd zelfs een vlootpredikant gevraagd om tijdelijk de zaken bij een aantal onderdelen zonder legerpredikant waar te nemen.¹⁴⁰

Officieren begonnen te klagen over het gebrek aan geestelijke verzorging. De legerpredikanten hadden door hun groeiende werklast te weinig tijd voor intensief contact met de militairen. Zo had legerpredikant Van der Weij in Tjimahi meerdere eenheden, de

¹³⁷ NA, MvD, GV, inv.nr. 10, brief 1e luitenant J. Teekens aan gereformeerde deputaten, 23 mei 1947.

¹³⁸ Ibid. inv.nr. 9, brief Sijbesma aan bestuur Protestantse Kerk Indië, 29 april 1947.

¹³⁹ Ibid., brief Koningsberger aan assistent adjudant-generaal, 2 december 1946.

¹⁴⁰ Ibid., inv.nr. 10, brief vlootpredikant ds. F.J. Dun, 21 januari 1947.

gevangenis en het hospitaal onder zijn hoede.¹⁴¹ Zijn collega ds. J. Brouwer schreef: 'Ik zelf zou alle losse onderdelen plus drie Bataljons moeten verzorgen, wat ten enemale onmogelijk is.'¹⁴² Andere commandanten klaagden niet over de hoeveelheid zorg, maar over de constante wisseling van legerpredikant. Doordat legerpredikanten regelmatig werden overgeplaatst, bleef er een zekere afstand bestaan tussen hen en de militairen. Dit maakte de dominee minder een vaste waarde dan de aalmoezenier.¹⁴³

Er kwam bovendien een nieuw obstakel aan het licht. De legerpredikanten die met de OVW'ers waren gekomen stonden na twee jaar op het punt te demobiliseren, terwijl hun bataljons in Indië moesten blijven. Enkele van hen tekenden enkele maanden of zelfs jaren bij, maar de meesten keerden terug, waardoor er gaten in de bezetting vielen. 'Vijf dus die heengaan. Hoe krijgen wij hun plaatsen weer bezet?'¹⁴⁴ Ook het personeelsbestand van het KNIL leverde grote problemen op. Tussen 1946 en 1947 hadden de meeste veldpredikers van dit krijgsmachtsdeel recht op verlof of demobilisatie. Van de vijftien legerpredikanten vertrokken er vijf en gingen er vijf met tijdelijk verlof.¹⁴⁵

De Eerste Politie Acties (21 juli tot 5 augustus 1947) waren een militair succes, maar plaatste de GV voor een nieuwe uitdaging. Door de uitbreiding van het door Nederland gecontroleerde gebied raakten de militairen in kleinere groepen verspreid over een groter oppervlakte. Legerpredikanten met meerdere onderdelen moesten daardoor nog grotere afstanden bereizen. Zij werden echter nog steeds gehinderd door een tekort aan jeeps.¹⁴⁶ Inmiddels was Koningsberger teruggekeerd en zijn vertrouwen in de Nederlandse kerken verminderde met de dag. Dat er vooral weinig hervormde predikanten naar Indië kwamen, stootte hem tegen de borst.

Maar als ik een zin als de bovenstaande lees, verzink ik in wanhoop, omdat ik eraan twijfel of ik waarlijk nog normaal denk. Hier moet één veldprediker drie verspreide bataljons in een gevaarlijke streek verzorgen. (...) En de Hervormde Kerk gaat zich in febr. 1947 ernstig bemoeien met het werk der retraite!¹⁴⁷

¹⁴¹ NA, MvD, GV, brief Sijbesma aan de assistent adjudant-generaal, 6 maart 1947.

¹⁴² Ibid., rapport ds. Brouwer, 24 augustus 1947.

¹⁴³ Ibid., inv.nr. 3, rapport ds. H. van der Weij januari 1947, inv.nr. 32, brief betreffende de werkwijze van legerpredikanten.

¹⁴⁴ Ibid., inv.nr. 10, brief Sijbesma aan Koningsberger, 29 april 1947.

¹⁴⁵ Ibid., inv.nr. 11, opgave gedemobiliseerde en gerepatriceerde veldpredikers, 10 november 1947.

¹⁴⁶ NA, MvD, Gewoon en Geheim Verbaalarchief en daarbij opgelegde bescheiden, 1946-1992 (2.13.151) (Verbaalarchief), inv.nr. 5941, brief adjudant-generaal aan minister van Oorlog, 30 september 1947.

¹⁴⁷ Koningsberger, *Stoottroepen*, 57.

Toch leek de Hervormde Kerk tot handelen over te gaan. In de loop van het jaar zonden de hervormden namelijk vijftien predikanten om de Indische kerk te ondersteunen.¹⁴⁸ Koningsberger had in augustus 1947 een gesprek met de voorzitter van het hervormde moderamen, ds W.A. Zeydner, die beloofde meer aandacht te besteden aan de rekrutering van hervormde predikanten.¹⁴⁹

In Nederland leek de ernst van het personeelstekort door te dringen. In september stuurde De Kluis met spoed een drietal nieuwe legerpredikanten per vliegtuig. Ook had hij een invalide predikant bereid gevonden om als hospitaalpredikant te werken, mits deze door de keuring zou komen.¹⁵⁰ Het personeelstekort verbeterde echter niet en begin oktober werd het probleem acuut. Op dat moment waren er 63 legerpredikanten bij de KL, maar Koningsberger schatte het tekort op vijftien predikanten en zijn verslag aan de adjudant-generaal verhulde dan ook zijn wanhoop niet: 'De vreugde aan de arbeid in onze dienst, die zeker opbloeien kan vanwege het feit dat vele veldpredikers méér dan hun plicht doen, wordt elke dag weer stukgetreden door het tekort aan veldpredikers.'¹⁵¹ Hij liet ook De Kluis weten dat de zaken weinig hoopvol waren. 'Het is –hoewel ik zeuren erg vind- werkelijk uitzichtloos en hopeloos.'¹⁵² De Kluis schreef echter terug dat 'de situatie, wat betreft de legerpredikanten voor Indië, toch niet zo somber is, als in Uw schrijven wordt voorgesteld.' Hij gaf een overzicht van de vertrekkende militairen en hun geestelijke verzorgers. De helft van deze onderdelen had echter geen eigen geestelijk verzorger en de situatie ging er dus niet op vooruit.¹⁵³ Het optimisme van De Kluis was opmerkelijk, zeker omdat hij persoonlijk had gezien hoe de zaken in Indië ervoor stonden.

Strijd om de hegemonie

In de loop van 1947 kwam de verhouding tussen Koningsberger en De Kluis op scherp te staan. De 'plein pouvoir' was niet zo verstrekkend als Koningsberger dacht want De Kluis protesteerde tegen bevorderingen van legerpredikanten zonder medeweten van zijn bureau. Deze bevorderingskwestie was het gevolg van de overkapping van de GV van het KNIL en de KL. De essentie van het probleem was dat Koningsberger zichzelf als Hoofdlegerpredikant Indië organiek slechts ondergeschikt achtte aan de legercommandant en niet aan de minister van Oorlog. Hij richtte daarom zijn bevorderingsvoorstellen tot de adjudant-generaal in Indië,

¹⁴⁸ 'Ds. W.A. Zeydner', *Het dagblad*, 3 juli 1947, 3.

¹⁴⁹ W.A. Zeydner, *Een waaiende kipas. Brieven uit Batavia, Timor en Medan* ('s-Gravenhage 1948)159-161.

¹⁵⁰ NA, MvD, GV, inv.nr. 11, brief De Kluis aan Koningsberger, 12 september 1947.

¹⁵¹ Ibid., rapport Koningsberger 15 augustus- 15 september 1947.

¹⁵² Ibid., brief Koningsberger aan De Kluis, 09 oktober 1947.

¹⁵³ Ibid., brief De Kluis aan Koningsberger, 31 oktober 1947.

die verantwoordelijk was voor personeelszaken van KNIL en KL in Indië. De Kluis maakte hiertegen bezwaar, want volgens hem stond de Hoofdlegerpredikant Indië slechts om administratieve redenen onder de legercommandant. In feite was de Hoofdlegerpredikant in Nederland namens de minister van Oorlog verantwoordelijk voor de legerpredikanten in Indië.¹⁵⁴ Na een gesprek tussen de Hoofdlegerpredikanten en de adjudant-generaal in Indië, werd een omslachtige constructie bedacht voor het indienen van bevorderingen waarin zowel de Nederlandse als Indische autoriteiten werden betrokken.¹⁵⁵

De opvolging van Koningsberger vormde het volgende twistpunt. De kwestie was bemoeilijkt door de samenvoeging van de GV van KNIL en KL en de onoverzichtelijke onderlinge verhoudingen. In beginsel kwamen de twee hoofden tot een akkoord. Er was volgens hen dat moment geen enkele legerpredikant in Indië geschikt als opvolger.¹⁵⁶ Daarna liepen hun meningen uiteen. Voor Koningsberger was het duidelijk dat een KNIL-predikant hem moest opvolgen, maar De Kluis vond dat met een 1:5-verhouding van KNIL- en KL-legerpredikanten niet gewenst. De Kluis zag het bovendien niet zitten dat een KNIL-legerpredikant de verantwoordelijkheid in Indië zou krijgen, omdat hij bang was zijn invloed in Indië te verliezen.¹⁵⁷ Het was duidelijk dat ze er samen niet uit zouden komen. Door de overlappende functie van Koningsberger werd het echter lastig te bepalen wie de opvolging uiteindelijk kon bepalen. Ze zochten het hogerop en zowel de minister van Oorlog als generaal Spoor raakten verstrengeld in eenzelfde discussie als De Kluis en Koningsberger.

Een noodkreet uit Indië

Een bliksembezoek van Koningsberger aan Nederland zette de kwestie op een zijspoor. Door de aanhoudende werkdruk, weinig uitzicht op nieuwe legerpredikanten en de trage houding van de kerken in Nederland zag Koningsberger het als zijn taak om zelf de werving op gang te helpen. Steeds vaker kwamen militairen en commandanten hem vragen om een geestelijk verzorger terwijl hij daarover niet beschikte. In overleg met de legerpredikanten in Indië besloot hij daarom om een maand lang naar Nederland te gaan en in die tijd twintig dominees voor het leger in Indië te vinden. De reis zou van 15 november tot 20 december duren.¹⁵⁸ Spoor ondersteunde het initiatief en kondigde de komst van Koningsberger aan in een

¹⁵⁴ NA, MvD, GV, inv.nr. 21, vergadering bureau GV Indië, 19 juli 1948.

¹⁵⁵ Ibid., inv.nr. 11, brief Sijbesma aan De Kluis, 15 september 1947.

¹⁵⁶ Ibid., nota inzake opvolging Koningsberger, 17 december 1947.

¹⁵⁷ NIMH, De Kluis, inv.nr. 27, manuscript p. 719.

¹⁵⁸ NA, MvD, Verbaalarchief, inv.nr. 5943, brief adjudant-generaal aan minister van Oorlog, 13 november 1947.

radiotoespraak.¹⁵⁹ Ondanks de aankondigingen was De Kluis verrast door de komst van Koningsberger en het doel van zijn reis. Hij werkte immers constant aan het aantrekken van kandidaten. De minister van Oorlog was verbaasd en wilde Koningsberger niet ontvangen. Hij noemde de actie ongewenst en liet hem weten dat hij zich moest vervoegen bij De Kluis.¹⁶⁰ Koningsberger was zo verontwaardigd over zijn ontvangst dat hij direct per telegram zijn ontslag indiende. De Kluis raadde hem dit af en Koningsberger zette zich alsnog aan zijn taak.¹⁶¹ Hij trok door Nederland om verschillende potentiële legerpredikanten te overtuigen, sprak de hervormde synode toe en bezocht zowel de koningin als prinses Juliana.¹⁶² Hij zette de hervormden voor het blok en er werden meteen oplossingen geopperd om de kwestie op te lossen. Bij zijn vertrek kon Koningsberger geen twintig nieuwe legerpredikanten meenemen, maar hij had de toezegging dat de hervormden de werving zouden beginnen.¹⁶³ Zijn collega's in Indië waren hoopvol. 'Allen kwamen na de eerste begroeting met de vraag voor den dag: En wanneer komen nu de predikanten uit Nederland?'¹⁶⁴

De reis van Koningsberger zette de relatie tussen de minister van Oorlog en Spoor op scherp. Door de opvolgingsperikelen bij zowel de katholieke als de protestantse GV hadden zij de nodige discussie gehad over hun onderlinge verhouding. De minister kreeg door de reis van Koningsberger het idee dat Spoor buiten hem om probeerde te gaan. Het aantrekken van voldoende geestelijke verzorgers viel namelijk onder zijn verantwoordelijkheid. Spoor reageerde fel. Naar zijn mening was het ongewenst dat de GV vanuit Den Haag werd aangestuurd. Hij merkte ook op dat hij geen verantwoording verschuldigd was aan de minister van Oorlog, maar aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen en Van Mook.¹⁶⁵ Koningsberger had gemerkt dat zijn actie de nodige stof deed opwaaien maar voor hem heiligde het doel de middelen.

Ik betuig oprecht mijn spijt, als ik iemand door mijn drijven pijn gedaan heb – het was niet onzinniglijk, maar om uit den nood van de geestelijke verzorging te komen, niet voor mijzelf.¹⁶⁶

Hoewel de kloof tussen Indië en Nederland in deze kwestie onoverbrugbaar leek te zijn geworden, trachtte De Kluis op persoonlijk vlak de schade te beperken. In een persoonlijk

¹⁵⁹ NA, MvD, Strijdkrachten Indië, inv.nr. 1403, radiotoespraak Spoor, 18 november 1947.

¹⁶⁰ NA, MvD, Verbaalarchief, inv.nr. 5943, brief adjudant-generaal KL aan Koningsberger, 7 december 1947.

¹⁶¹ NIMH, De Kluis, inv.nr. 27, manuscript p. 719.

¹⁶² NA, MvD, GV, inv.nr. 11, verslag dienstreis Koningsberger, 22 december 1947.

¹⁶³ *Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1947* ('s-Gravenhage 1948) 451.

¹⁶⁴ Koningsberger, *Stoottroepen*, 67.

¹⁶⁵ NA, MvD, Strijdkrachten Indië, inv.nr. 1403, brief Spoor aan minister van Oorlog met bijlages.

¹⁶⁶ Koningsberger, *Stoottroepen*, 64.

schrijven naar Koningsberger probeerde hij duidelijk te maken dat het bezoek van Koningsberger niet had kunnen slagen. Hij had niets overlegd met de instanties in Nederland en dat hij was gestuurd door Spoor compenseerde dit gebrek aan communicatie niet. De moeizame samenwerking viel hem op en stond in schril contrast met zijn houding in het begin van zijn dienst.¹⁶⁷ Koningsberger reactie was ontnuchterend. ‘De nood is nog zó (...) dat men er nachtmerries van krijgt.’ Er was vanwege de acute nood geen tijd voor overleg. Voor zijn veranderde houding had hij een goede verklaring:

dan moet dat geweten worden aan de grote uitbreiding van de hele zaak hier, de verantwoordelijkheden, de teleurstellingen tengevolge van het inzinkend moreel ook van onze eigen mensen, het oproeien tegen een streng ambtelijk apparaat hier, waarbij men nimmer honoreert wat in Nederland is gezegd of beloofd.

Ook het naschrift laat weinig aan de verbeelding over:

Gezien de strubbelingen Den Haag – Batavia begon ik na 6 weken de gedachte te koesteren: men is zeker nog erg boos op mij. Niet dat mij dat mijn eetlust kost – maar het zou tot schade zijn van de Dienst Geestelijke Verzorging.¹⁶⁸

Zijn vertrouwen in Nederland leek op, net als zijn geduld. In januari liet Koningsberger Spoor weten dat hij na maanden nog geen nieuws had ontvangen over de werving in Nederland. Hij nam nog contact op met de deputaten van de gereformeerde kerk in de hoop dat zij nog een rol konden spelen in de verbetering van de relatie tussen hem en De Kluis. LeCoîntre stuurde hem een persoonlijke brief terug waarin hij stelde dat de deputaten voor hem niets konden betekenen, maar dat hij persoonlijk kon begrijpen dat Koningsberger teleurgesteld was.¹⁶⁹ Op 29 januari kwam het verlossende woord uit Nederland in de vorm van een lijst van vijftien legerpredikanten die naar Indië werden gestuurd.

Ontknoping

Intussen waren de voorbereidingen voor de opvolging van Koningsberger nog in volle gang. Op 17 december 1947 vertrok ds. A.H. Hellemans samen met Koningsberger naar Indië. Hij was de door De Kluis beoogde Hoofdlegerpredikant Indië. De besprekingen over de opvolging van Koningsberger gingen desondanks onverminderd door, omdat de Indische kerken en Spoor zich gepasseerd voelden. De sfeer waarin deze besprekingen plaatsvonden,

¹⁶⁷ NA, MvD, GV, inv.nr.23, brief De Kluis aan Koningsberger, 14 januari 1948.

¹⁶⁸ Ibid., brief Koningsberger aan de Kluis persoonlijk, 31 januari 1948.

¹⁶⁹ HUA, deputaatschap GV, inv.nr. 70, brief leCoîntre aan Koningsberger, 2 februari 1948.

wekte weinig vertrouwen. De veldprediker M.J. van de Berg die al sinds eind 1945 in Indië werkte, schreef hierover aan de gereformeerde deputaten:

Op een ding zou ik de deputaten eens opmerkzaam willen maken: dat is de onprettige verhouding in de top van de geestelijke verzorging. Twee jaar lang is er al geharrewar tussen de Kluis en Koningsberger. De laatste maanden is het door het vraagstuk van de opvolger voor Koningsberger en een secundis op het Bureau in Batavia nogal toegespitst. Dat dit een onprettige sfeer schept spreekt vanzelf. (...) Heel Batavia spreekt erover en heeft alleen als verzachtende omstandigheid, dat het bij de Rooms-katholieken precies zo is.¹⁷⁰

Spoor en de Indische kerk hadden hun hakken in het zand gezet, met name omtrent de positie van Schaefer. Die stak zijn kritiek op De Kluis niet onder stoelen of banken en voelde zich gepasseerd. Hij was als sinds Malakka betrokken bij de GV en destijds aangemerkt als opvolger van Koningsberger. De Kluis vond Schaefer echter geen goede kandidaat en hij had veel meer vertrouwen in Sijbesma, die als plaatsvervanger van Koningsberger maandenlang de GV in Indië had geleid. Het bevreemde De Kluis dat er toen geen bezwaren waren tegen Sijbesma en nu wel.¹⁷¹ Voor Spoor was het een vereiste dat de Hoofdlegerpredikant Indië een Indische predikant was, met uitzondering van Sijbesma. Hij bracht eind februari ds. S. van der Linde van het KNIL naar voren, aangezien die al ervaring had als divisielegerpredikant.¹⁷²

Over de details werd veel gediscussieerd maar uiteindelijk liep de zaak met een sisser af. Koningsberger werd niet door één persoon opgevolgd, maar door een driemanschap. Dit was meer een politieke dan een praktische oplossing. Van der Linde werd Hoofdlegerpredikant Indië en Hellemans zijn plaatsvervanger. Sijbesma mocht aanblijven als toegevoegd hoofd waardoor de bezetting nogal ‘zwaar’ werd. Koningsberger zat er helemaal doorheen en hij gaf Hellemans nog advies mee: ‘Destijds zei Koningsberger mij: “Je moet niet langer dan twee jaar op dit bureau zitten, anders wordt[sic] je gek.”’¹⁷³ Hellemans zelf nuanceerde dit in een schrijven aan De Kluis: ‘Je zult wel merken, dat Koningsberger een “de Kluis complex” heeft. Sterk overdreven, wat bovendien de gezindheid van Indië tegenover Den Haag onnodig vertroebeld heeft.’¹⁷⁴ Volgens hem was de zaak goed te verklaren. Koningsberger had zijn taak verkeerd aangepakt. Hij had zich laten overweldigen door het werk en te weinig gedelegeerd.

¹⁷⁰ HUA, deputaatschap GV, inv.nr. 125, brief ds. van de Weg, 25 februari 1948.

¹⁷¹ NA, MvD, GV, inv.nr. 23, brief De Kluis aan Koningsberger, 22 januari 1948.

¹⁷² Ibid., inv.nr. 24, kabinetsbeschikking inzake bezetting afd. II B(prot.) van het Hoofdkwartier Adjutant-Generaal, 25 februari 1948.

¹⁷³ Ibid., inv.nr. 17, rondschrijven Hellemans, 9 december 1949.

¹⁷⁴ Ibid., inv.nr. 23, uittreksel brief A.H. Hellemans aan De Kluis, 9 april 1948.

Op 1 april 1948 werd Koningsberger uit zijn functie ontslagen. Hij keerde gebroken terug naar Nederland. De gereformeerde deputaten wilde hem een hart onder de riem steken en nodigden hem uit om voor een laatste keer hun vergadering bij te wonen. Zij bedankten hem voor zijn jarenlange inzet. Koningsberger was gedesillusioneerd en verklaarde dat hij het gevoel had eruit gewerkt te zijn door De Kluis.¹⁷⁵ Hoewel hij populair was bij de troepen in Indië, werd hij in Nederland gekraakt om zijn koloniale denkbeelden en afgedaan als een opruier. De publieke opinie in Nederland was snel omgeslagen en Koningsberger had deze ontwikkeling verkeerd ingeschat. De hoge werkdruk, veroorzaakt door het constante tekort aan personeel en materieel, verergerde de problemen in de relatie tussen De Kluis en Koningsberger. De praktijk in Indië bleek veel meer te eisen van de GV dan van tevoren gedacht en hoewel Koningsberger dit signaleerde, voelde hij zich onbegrepen door De Kluis. Dit hing samen met het feit dat hij geen duidelijke indicatie maakte van de personeelsbehoefte. Doordat hij constant de archipel afreisde en zelf optrad als preker, had hij weinig tijd om een nauwkeurige analyse te maken. Hij betaalde een zware tol voor zijn inzet. Na zijn wervingsactie in Nederland, raakte hij verstrikt in een moeizame affaire tussen de minister van Oorlog en de legercommandant.

Toch ging het vertrek van Koningsberger niet ongemerkt voorbij. In de Eerste Kamer sprak H. Algra (ARP) een woord van waardering voor ‘ik zou bijna zeggen: de veldprediker.’¹⁷⁶ Ook Van der Linde bedankte zijn chef dat hij zijn opvolgers niet met het personeelsprobleem had opgescheept. De eerste stappen om de werving te verbeteren waren genomen en de uitzending van legerpredikanten kwam intussen op gang. Toch had Koningsberger de behoefte en het tekort aan geestelijke verzorgers niet blijvend weten aan te kaarten in Nederland. Een half jaar na zijn vertrek waren er nog steeds zeventien legerpredikanten nodig.¹⁷⁷ Regelmatig verschenen er nog klachten over te weinig GV in de kranten.¹⁷⁸ Koningsberger schreef dan ook in zijn laatste Indische column in *Trouw*: ‘Als de kerken in Nederland nu maar blijvend besef hebben van haar verantwoordelijkheid in dezen en gedurig mannen uitzenden.’¹⁷⁹ Of dit besef daadwerkelijk een beperkende factor was voor de werving komt in het volgende hoofdstuk aan bod.

¹⁷⁵ HUA, deputaatschap GV, inv.nr. 4, notulen vergadering 14 juni 1948.

¹⁷⁶ HEK 1947-1948, 6 april 1948, 357.

¹⁷⁷ NA, MvD, GV, inv.nr. 13, rondschrjven Van der Linde, 18 oktober 1948.

¹⁷⁸ ‘Een noodkreet uit Indië’, *Gereformeerd Weekblad*, 5 juni 1948, 8; ‘Uit Indië’, *Goudse Kerkbode*, 13 augustus 1948, 3.

¹⁷⁹ Koningsberger, *Stoottroepen*, 74.

Wie gaan naar Indië? Werving en selectie van legerpredikanten

Het vorige hoofdstuk heeft aangetoond dat de vraag naar legerpredikanten in praktijk zich niet zo lineair ontwikkelde als van tevoren werd aangenomen. De behoefte groeide sneller dan het aanbod. Koningsberger weet dit grotendeels aan de kerken in Nederland en dan met name aan de Hervormde Kerk. De aanwerving van dominees was echter niet alleen een zaak van de kerken, maar vormde een selectieproces waarin ook de beleidsmakers en de Hoofdlegerpredikant waren betrokken. In hoeverre is het tekort te verklaren vanuit de werving en selectie? In dit hoofdstuk komen de factoren en actoren aan bod die invloed hadden op de werving en selectie van veldpredikers. De verschillende gezindtes en hun reactie, of gebrek daaraan, staan centraal in dit hoofdstuk. De manier waarop zij de noodkreten uit Indië beoordeelden en het belang dat zij toeschreven aan de zielzorg bij het leger waren bepalend voor hun wervingsinspanning. De reactie hing echter ook af van hun personeelsbestand en hun houding ten aanzien van het conflict in Indië of het militaire apparaat in het algemeen. Daarom schetst dit hoofdstuk ook de context waarin de kerken zich bevonden en in hoeverre zij predikanten af konden staan. Daarnaast is er aandacht voor de selectiecriteria die de Hoofdlegerpredikant en de verschillende ministers van Oorlog gebruikten bij het aanstellen en uitzenden van kandidaten. Immers niet alle kandidaten werden zonder meer uitgezonden. Welke eisen stelden zij aan de kandidaten en werden deze aangepast aan de groeiende vraag? Het tekort leidde ertoe dat De Kluis alternatieve bronnen zocht voor personeel. Welke alternatieven zocht hij en in hoeverre kon hij hiermee het tekort ondervangen? Ten slotte is er aandacht voor de resultaten van de rekrutering. Om een goed beeld te geven van het succes hiervan is er een overzicht gemaakt van het aantal dominees dat is uitgezonden tussen 1945 en 1950 en hun kerkstroming. Aan de hand van deze resultaten is het mogelijk de ontwikkeling te schetsen van de rekrutering.

Het aantal legerpredikanten dat op eigen initiatief naar Indië ging, was zeer gering. De meesten van hen zijn geworven door de Hoofdlegerpredikant. De Kluis en zijn medewerkers benaderden kandidaten die door de verschillende kerkgemeenschappen in de ICC waren voorgedragen. De steun van de kerken was onontbeerlijk. Het uitblijven van voldoende legerpredikanten in Indië leek daarom ook het gevolg van te weinig belangstelling bij de kerken. In hoeverre faciliteerden de kerken de aanvoer van kandidaten? Stelden zij zich actief op of hielden zij zich afzijdig?

Wel of niet gaan?

De predikanten vormden de doelgroep van de wervingsacties. Aan hen was de keuze om het leger te versterken, al dan niet in Indië. Zij konden echter genoeg redenen bedenken om zich niet aan te melden. De predikanten hadden geen dienstplicht en konden er daarom gewoon voor kiezen om thuis te blijven. Dit kon het gevolg zijn van een pacifistische overtuiging, maar ook praktische redenen hebben. Sommige predikanten wilden hun gemeente, hoe groot of klein die ook was, niet achterlaten. Dit kon komen door een gevoel van verbondenheid, maar ook uit angst te worden vervangen tijdens hun afwezigheid. De gemeente kon het vertrek naar Indië namelijk zien als verkapte kritiek en daarom een nieuwe predikant beroepen. Binnen de kerken was de rechtspositie van legerpredikanten aanvankelijk niet duidelijk. Predikanten die als zielzorger in Nederland werkten bleven verbonden aan hun gemeente, maar zielzorgers voor Indië hadden niet dezelfde zekerheid. Zij liepen het risico losgemaakt te worden van hun gemeente en daardoor niet alleen hun baan, maar ook hun huis kwijt te raken. Voorgangers wilden dan ook niet op eigen initiatief gaan, maar worden uitgezonden door de kerken zodat zij meer zekerheid hadden. Het bureau van de Hoofdlegerpredikant probeerde daarnaast te bemiddelen bij het vinden van een huis, maar de huizen nood in Nederland maakte dat een heikel karwei.¹⁸⁰

Met name voor predikanten met gezin vormde dit een extra obstakel. De meeste dominees hadden in tegenstelling tot hun katholieke collega's een gezin en daarom werd de keuze om naar Indië te gaan in veel gevallen sterk beïnvloed door de opofferingsgezindheid van vrouw en kinderen.¹⁸¹ De dienstdtijd in Nederland was bovendien aanzienlijk korter dan die in Indië. De predikanten konden in Nederland voor een halfjaar in dienst treden, terwijl de minimale dienstdtijd voor Indië anderhalf tot twee jaar bedroeg. De keuze voor Indië was daarnaast niet zonder risico. Er bestond een reële kans gewond te raken of te overlijden. Twee veldpredikers zijn door oorlogsgeweld om het leven gekomen en vele anderen hadden last van ziektes of verwondingen.¹⁸² Ook waren er predikanten die zich in politiek opzicht niet konden verenigen met de strijd in Indië en geen speelbal van de koloniale politiek wilden zijn.¹⁸³

Er waren aanzienlijk minder redenen om wél naar Indië te gaan. De werwers benadrukten vooral de plicht van de voorgangers tegenover de kerken in Indië of hun plicht tegenover Indië in het algemeen. De Kluis probeerde bijvoorbeeld in een brochure de

¹⁸⁰ NA, MvD, GV, inv.nr. 21, brief A.A. Luning aan De Kluis, 13 maart 1947.

¹⁸¹ Vraaggesprek met A. Meesters, zoon van voormalig legerpredikant in Indië ds. J.L. Meesters, gehouden op 14 april 2015 te Leiden.

¹⁸² A. van der Velden, 'Legerpredikant Cornelis van Breugel: kameraad door de dood heen!', GV Present 1 (2014) 26-27.

¹⁸³ A.T.W. de Kluis, *Wat is daarop uw ongeveinsd antwoord?* (Den Haag 1947).

predikanten te confronteren met de moeilijkheden van de militairen in Indië.¹⁸⁴ Door niet naar Indië te gaan verzaakten de dominees hun plicht en lieten zij de militairen aan hun lot over. De predikanten zelf konden voor het leger kiezen omdat zij interesse hadden in een Indische gemeente en deze interesse combineerden met een aanstelling in het leger. Na hun diensttijd konden zij eenvoudigweg in Indië te blijven.¹⁸⁵ Een ander motief was zin voor avontuur. Andere dominees, zoals ds. K. Schipper, zagen de GV juist als een opdracht van God. ‘Maar uiteindelijk moeten we hogerop zien, naar boven. De Heere zendt Zijn dienaren uit. Hij zegt “Ga”. En hij gaat.’¹⁸⁶

Houding van de Nederlands Hervormde Kerk

De Nederlands Hervormde Kerk vormde destijds de grootste protestantse gezindte. Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog profileerde zij zich steeds meer als volkskerk en begon zich dan ook meer te zien als moreel kompas.¹⁸⁷ De oorlog in Indië bleek in tegenstelling tot de Tweede Wereldoorlog een stuk lastiger te vatten in begrippen als goed en kwaad. De hervormden worstelden dan ook met de manier waarop zij op het vrijheidsstreven en de Nederlandse militaire actie moesten reageren. In de synodale boodschap over ‘het Indonesische vraagstuk’ nam zij dan ook geen stelling voor of tegen de Republiek Indonesië maar koos ze een middenweg en riep op tot bezinning.¹⁸⁸

De zoekende houding had ook invloed op de werving van legerpredikanten. Toen in 1945 het leger in Nederland opnieuw werd gevormd, reageerde de kerk vlot en stelde een noodmaatregel in. De kerk kon predikanten in algemene dienst aanstellen, zodat ook niet-predikanten als leger- of vlootpredikant konden dienen.¹⁸⁹ Een aantal studenten, hulppredikers en godsdienstleraren werd door de kerk beroepen zodat zij de GV konden versterken. Toen De Kluis in 1946 naar de vergadering van de synode ging, was de houding van de kerk echter compleet anders. De synodeleden reageerden verbaasd over het gebrek aan hervormde legerpredikanten, maar ook terughoudend. Het enige wat de synode deed was een oproep aan de gemeenten om hun predikant af te staan. De Kluis was niet te spreken over de actie: ‘Teleurgesteld, dat men niet verder komen kan dan een “beroep op de gemeenten”. Wat haalt

¹⁸⁴ De Kluis, *ongeveerinsd antwoord*.

¹⁸⁵ Vraaggesprek Van Voorst Vader.

¹⁸⁶ J.C. Uithol en J.M. van Wijk, *Gods trouw in de tropen. Belevissen van een aantal oudgedienden in het voormalig Nederlands Oost-Indië gedurende de jaren 1946-1950* (Barneveld 1993) 264.

¹⁸⁷ H. van der Wal, *Een aanvechtbare en onzekere situatie. De Hervormde Kerk en Nieuw-Guinea 1949-1962* (Hilversum 2006) 59-61.

¹⁸⁸ *Documenten Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1955* (’s-Gravenhage z.j.) 16-19.

¹⁸⁹ *Handelingen van de 130ste gewone vergadering van de Algemene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, ten jare 1945* (’s-Gravenhage, 1945), 15, 17.

dat ten slotte uit?’¹⁹⁰ Eén van de grootste struikelblokken was namelijk dat predikanten wel wilden gaan, maar alleen als zij door de synode werden beroepen. Zij hadden op die manier meer zekerheid, dan wanneer zij aan hun gemeente verbonden bleven. Van Voorst Vader had dezelfde ervaring en beschreef ze in een artikel. Wanneer een predikant naar Indië ging, kon de kerk niet langer over hem beschikken. Volgens Van Voorst Vader hadden ‘deze kerken nog steeds niet goed begrepen, dat de veldpredikers niet maar een stel geestelijke avonturiers zijn voor eigen rekening.’¹⁹¹

De besluitvorming was traag en er waren voor 1947 weinig voorvechters voor de GV. Het personeelsbestand van de kerk bood bovendien weinig soelaas. Er was een schreeuwend gebrek aan voorgangers in Nederland. Er waren 1840 predikantsplaatsen en een tekort van 230 predikanten, de vacatures bij het leger meegerekend.¹⁹² Bovendien waren er andere initiatieven die personeel nodig hadden, zoals de verzorging van politieke gevangenen. In 1947 was er echter een kentering merkbaar. Er lag een taak voor de hervormden om haar leden bij te staan, vooral uit angst deze leden te verliezen wanneer zij terugkeerden. De Kluis sprak tijdens de synodevergaderingen van dat jaar en benadrukte de tekorten bij het leger. Hij vroeg twintig predikanten voor de GV en wees op de oververtegenwoordiging van de gereformeerde kerken bij de dienst in Indië.¹⁹³ Zeydner en de secretaris ds. E. Emmen opperden drie mogelijkheden om de personeelskwestie te verlichten, waardoor er predikanten konden worden vrijgemaakt voor het leger en de Indische Kerk. Zij wilden studenten versneld aanstellen als predikant, godsdienstleraren via een spoedcursus op leiden tot predikant, evenals een aantal mannelijke leerlingen van de stichting ‘Kerk en Wereld.’¹⁹⁴ Het voorstel stuitte op veel weerstand, omdat de synode vreesde dat de kwaliteit van de predikanten zou inboeten. De synode besloot een noodreglement te formuleren. Dit kostte echter maanden de tijd, omdat de conceptversie niet alleen door de landelijke, maar ook de regionale vergaderingen, ook wel klassicale vergaderingen genoemd, goedgekeurd moest worden. Ook in de regionale vergaderingen riep het voorstel veel discussie op. Het voorstel was in februari ingediend en kwam in april opnieuw ter sprake. Dit bureaucratische proces haalde de snelheid uit het noodreglement. Toch was er ook actie op korte termijn. Er werd besloten dat

¹⁹⁰ NIMH, De Kluis, inv.nr. 35, manuscript p. 1171.

¹⁹¹ R.C.A. van Voorst Vader, ‘Wat denkt u ervan Dominee?’, manuscript.

¹⁹² *Handelingen Hervormde Kerk 1947*, 39-40, 45.

¹⁹³ *Ibid.*, 9.

¹⁹⁴ *Ibid.*, 7.

synodevoorzitter ds. W.A. Zeydner naar Indië moest reizen om banden met de Indische kerken te versterken en Nederlandse militairen persoonlijk te bezoeken.¹⁹⁵

Ook de komst van Koningsberger naar Nederland in november van datzelfde jaar zette de kwestie op de agenda. Het noodreglement bleek niet voldoende, net als de oproepen aan de gemeenten. Volgens Koningsberger moest de kerk niet alleen goede omstandigheden scheppen voor predikanten om naar Indië te gaan, maar actief werven.¹⁹⁶ De synode besloot dan ook in 1948 een commissie voor de werving aan te stellen. Deze commissie bestond uit de synodeleden ds. A.W. Brink en Gravemeijer, die Van Voorst Vader benaderden om de werving ter hand te nemen. Hij was net met zijn onderdeel teruggekeerd uit Indië en kon daarom kandidaten een goede indruk geven van de zielzorg in de archipel. Zijn werk was echter weinig lonend en slechts van korte duur. Vanwege het tekort aan GV bij de luchtmacht verzocht hij De Kluis om zo snel mogelijk terug te keren naar Indië.¹⁹⁷

Ds. Van Voorst Vader. Foto: E.A.B.J. ten Brink, *Een bataljon trok voorbij* (z. p. z.j.).

Intussen bekende de kerk kleur in een oproep naar aanleiding van de Tweede Politie Actie en sprak zij haar steun uit voor de Republiek. De anti-militaire inslag van de kerk en de afwijzende houding tegenover de koloniale politiek bepaalden voor een deel de weifelende houding van de predikanten ten opzichte van de zielzorg bij het leger. Koningsberger had geen goed woord over voor de predikanten in Nederland die niet wilden komen uit pacifistische of politieke overtuiging. ‘Dat politieke overtuigingen hier een rol spelen is zeker, terwijl ook de Ver. “Kerk en Vrede” weer zeer actief is. Men staat machteloos tegenover degenen bij wie traagheid gepaard gaat met domheid.’¹⁹⁸ Ook De Kluis benadrukte het sterke anti-militaire geluid binnen de Hervormde Kerk.

De hervormde synode begon zich desondanks steeds meer bezig te houden met Indië. In mei 1948 bracht ook de secretaris van de synode, ds. Emmen, een bezoek aan de archipel

¹⁹⁵ *Handelingen Hervormde Kerk 1947*, 77.

¹⁹⁶ *Ibid.*, 449-450.

¹⁹⁷ Gesprek Van Voorst Vader; *Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1948*, 379.

¹⁹⁸ NA, MvD, GV, inv.nr. 9, maandverslag Dienst IIB (prot.) 15 augustus – 15 september.

om kerkelijke en militaire leiders te spreken.¹⁹⁹ Hij bezocht onder andere Spoor om over het tekort te praten, maar Spoor had weinig vertrouwen meer in de Hervormde Kerk.²⁰⁰ Met het falen van de werving in 1948 maakte de synode plannen voor een nieuwe werfactie, die in 1949 werd uitgevoerd.²⁰¹ Halverwege 1949 werd bovendien de commissie Kerk en Leger in het leven geroepen, zodat de GV een vaste plaats in de kerk kreeg.²⁰² Het was voor de militairen in Indië mosterd na de maaltijd.

Reactie van de Gereformeerden Kerken

De gereformeerde kerken hadden niet dezelfde interne discussie over de rol van de kerk in de maatschappij. De gereformeerde kerken mengde zich niet in het politieke debat, maar hield wel sterke banden met de ARP. De gereformeerden namen bovendien een heel ander standpunt in tegenover de oorlog en stonden er niet zo afwijzend tegenover als de hervormden. Zij waren juist conservatief en niet afkerig van militair ingrijpen.²⁰³ Bij beide soorten gereformeerden werd de werving voor het leger dan ook minder politiek geduid. De soldaten in het buitenland moesten worden bijgestaan en er was een traditie van deputaten die de contacten met de GV in goede banen konden leiden

Al sinds de bevrijding van het zuiden van Nederland waren de deputaten actief. In het verslag van de deputaten op de gewone synode van 1946 kwam echter naar voren dat de positie nog niet duidelijk was. Sommigen waren losgemaakt, anderen verbonden gebleven maar zonder salaris.²⁰⁴ Er moest een nieuwe regeling komen. Laatste bespreking was in 1939, maar toen was er geen sprake van inzet in het buitenland voor langere tijd. Voorlopige regeling in 1946, maar verder onderzoek naar een definitieve. De voorgestelde regeling kwam neer op het volgende: Wanneer een predikant langer dan een jaar in dienst ging, werd hij losgemaakt van zijn gemeente en kwam hij na ontslag uit het leger voor de rekening van het deputaatschap tot hij een nieuwe gemeente vond. Eventueel kon de predikant zelf in overleg met zijn gemeente een andere regeling treffen, zeker wanneer hij een gezin had en de pastorie wilde behouden. Daarnaast hadden de veldpredikers recht op pensioen of een uitkering in geval van overlijden of handicap. Naar aanleiding van het groeiende werk van het deputaatschap kwam de synode tot de conclusie dat er een predikant moest worden aangesteld

¹⁹⁹ 'Het bezoek van dr. Emmen', *Het dagblad: uitgave van de Nederlandsche Dagbladpers te Batavia*, 15 mei 1948, 2

²⁰⁰ *Handelingen Hervormde Kerk 1948*, 198.

²⁰¹ *Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerken ten jare 1949* ('s-Gravenhage 1950) 131.

²⁰² NA, MvD, GV, inv.nr. 66, rapport LeCoîntre over juli 1949, 15 augustus 1949.

²⁰³ Smit, *Gezag is gezag*, 439-441.

²⁰⁴ *Acta Generale Synode Gereformeerde Kerken in Zwolle 1946*, 246.

die zich volledig op de werving kon richten.²⁰⁵ De gereformeerden zetten een grote stap in 1947 door zowel de rechtspositie van de veldpredikers vast te stellen als een predikant aan te stellen uitsluitend voor de aansturing van de rekrutering.²⁰⁶ LeCoîntre nam deze taak op zich en voerde zijn werk jarenlang met verve uit. Zijn takenpakket was bijzonder uitgebreid. Hij bezocht niet alleen de klassicale kerkvergaderingen, maar onderhield ook contacten met particuliere organisaties, de Hoofdlegerpredikant en militairen in Indië.²⁰⁷ Doordat hij jarenlang contact hield met legerpredikanten en militairen in Indië kreeg hij een goed idee van de eisen waaraan een kandidaat moest voldoen.²⁰⁸ Hij merkte vanaf het begin op dat het werven moeilijk was. Hij begon door de 59 verschillende classes te bezoeken en daar commissies aan te stellen die zich bogen over de vraag welke voorgangers zij uit hun regio konden en wilden afstaan. Wanneer de commissies een aantal kandidaten hadden geselecteerd, ging leCoîntre persoonlijk langs om met de gemeente en de kandidaat te overleggen.²⁰⁹ Het wilde echter wel eens voorkomen dat een classis zonder voordracht kwam. In dat geval moest leCoîntre nogmaals de vergadering toespreken en een commissie aanstellen om de kwestie opnieuw te onderzoeken. Sommige classes konden eenvoudigweg hun voorgangers niet afstaan: ‘Den 13den Mei bezocht ik de zwakke Classis Terneuzen, waar ik ook niet heb durven vragen om het afstaan van een predikant voor Indië.’²¹⁰

Doordat de classes werden betrokken bij de werving was het mogelijk om het werk bij de opgevallende gemeente op te laten vangen door de andere gemeentes:

een ideale regeling, waarbij ook daadwerkelijk tot uitdrukking gebracht wordt, dat alle kerken in een classicaal resort met deze aangelegenheid te maken hebben en niet alleen de kerk, die haar dienaar des Woords missen moet.²¹¹

De dominees hadden door de verschillende regelingen minder schroom om naar Indië te vertrekken, maar in sommige gevallen bleek dat leCoîntre niet de predikant moest overtuigen, maar juist de gemeente:

Th. Boersma te Uithuizermeeden, welke mij schreef, dat de kerkeraad hem niet wilde afstaan, waarom hij mij verzocht, een kerkeraadvergadering bij te wonen, en daar de

²⁰⁵ *Acta Generale Synode Gereformeerde Kerken in Zwolle 1946*, 248.

²⁰⁶ *Acta van de voortgezette Generale Synode van Zwolle 1946 van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Zwolle van 18-20 juni 1947* (z p. z.j.) 56-58.

²⁰⁷ HUA, deputaatschap GV, inv.nr. 113, kort overzicht der werkzaamheden van de predikant met bijzondere opdracht voor het werk der geestelijke verzorging van land- en zeemacht, 11 maart 1949.

²⁰⁸ Ibid., inv.nr. 125, correspondentie ds. H.S. Wassink; ds. J.S. van de Weg; ds. L. Zwanenburg.

²⁰⁹ Ibid., inv.nr. 113, kort overzicht der werkzaamheden van de predikant met bijzondere opdracht voor het werk der geestelijke verzorging van land- en zeemacht, 11 maart 1949.

²¹⁰ Ibid., rapport over mei 1947.

²¹¹ Ibid., rapport over april 1947.

belangen van onze mannen in Indië te bepleiten (...). Het bleek mij niet mogelijk de broeders tot andere gedachten te brengen.²¹²

Vanwege het gebrek aan predikanten in Nederland was het een moeizaam proces wat leCoîntre veel tijd en vooral energie kostte. Toch leek zijn werk onmisbaar, want toen hij naar Indië mocht om zijn collega's bij het leger te bezoeken schreef hij:

Daarom zie ik enerzijds ook op tegen mijn reis naar Indië, zullen in de tijd van mijn afwezigheid de gelegde contacten bewaard blijven, de organisatie van de arbeid intact blijven, de gekweekte goodwill niet verloren gaan en zal de doorsnee kerkmensch niet zeggen: die kan zeker gemakkelijk gemist, als hij er zo maar een tijd tusschen uit kan naar Indië.²¹³

De reis naar Indië ging echter om onbekende redenen niet door. Het werk van leCoîntre stagneerde in 1949 omdat het aantal geschikte kandidaten enorm terugliep.²¹⁴ Ook de gereformeerden bleken niet in staat constant predikanten af te staan.

Reacties van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)

De vrijgemaakt gereformeerden vormden een sterk contrast met de andere twee kerkgenootschappen. Deze gezindte was nog maar kort zelfstandig en had nog weinig middelen. Desondanks zag zij de nood van het leger en besloot een aan te stellen ter ondersteuning van de GV. Vanwege haar beperkte personeelsbestand besloot de synode maximaal tien predikanten beschikbaar te stellen.²¹⁵ De kerken bleken echter een aantal praktische problemen te hebben. Omdat zij zowel het beroep van hulpprediker hadden afgeschaft en geen predikanten in algemene dienst kenden, hadden zij geen rechtmatige manier om de vertrekkende predikanten op te vangen. Bovendien hadden de kerken te weinig predikanten om een bijdrage te leveren aan het leger.²¹⁶ De opzet van de GV leidde binnen de synode echter tot felle discussie. De vrijgemaakten maakten zich namelijk zorgen over de rol van de veldprediker. Zij bevond zich op het raakvlak van kerk en staat. De veldprediker was in hun optiek geen dominee meer, maar een ambtenaar. De kerk had daardoor het idee dat de legerpredikant in eerste instantie verantwoording aan de staat moest afleggen en niet aan de kerk. De synode wilde dat deze kwestie met de andere kerken besproken zou worden om tot

²¹² HUA, deputaatschap GV, rapport over September 1948.

²¹³ Ibid., kort overzicht der werkzaamheden van de predikant met bijzondere opdracht voor het werk der geestelijke verzorging van land- en zeemacht, 11 maart 1949.

²¹⁴ NA, MvD, GV, inv.nr. 66, rapport LeCoîntre over augustus, 7 september 1949.

²¹⁵ *Acta der voorloopige Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende art.31 K.O.) gehouden te Enschede van 9-18 oktober 1945* (Enschede 1945) 28, 56.

²¹⁶ *Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende art.31.K.O.) gehouden te Groningen van 24 april tot 28 juni 1946* (Enschede 1946) 271.

een nieuwe opzet te komen.²¹⁷ Anderzijds hadden de vrijgemaakten ernstige bezwaren tegen de noodgemeentes in Indië. Verschillende protestantse gezindtes konden naar hun opvatting niet in één gemeente samenkomen.²¹⁸ Omdat de opzet van de GV niet werd veranderd na aandringen van de vrijgemaakten en de noodgemeente ook te bedreigend leek besloot de synode vanaf 1948 geen deputaten aan te stellen voor de zielzorg bij het leger.²¹⁹ Dit zorgde echter voor verontwaardiging. In de kerkbladen verschenen kritische brieven van militairen in Indië en gemeenteleden in Nederland. Een viertal gemeenten besloot alsnog hun predikant af te staan aan het leger, buiten de synode om. Zij had hier alle recht toe, aangezien de synode slechts de deputaten had ontheven en de gemeenten naar eigen inzicht beschikten over de predikant.

Het leek de vrijgemaakten beter om op eigen gelegenheid twee dominees naar Indië te sturen om toch in de verzorging van vrijgemaakt gereformeerde militairen te voorzien.²²⁰ In Indië bleek het de ‘losse’ dominees niet zo goed af te gaan. Eén van hen schreef hierover regelmatig naar huis. Hij bleek in praktijk net als de legerpredikanten veel te moeten reizen, maar had hiervoor niet dezelfde middelen. Hij had geen recht op militair vervoer en officieren wilden de locatie van hun militairen niet zonder meer doorgeven.²²¹ Dit was mede het gevolg van een oproep van Koningsberger aan de Generale Staf, waarin hij betoogde de dominees niet te ondersteunen. De vrijgemaakte predikanten wilden namelijk slecht hun eigen gemeenteleden verzorgen, waardoor Koningsberger vreesde voor versplintering en isolatie van militairen, terwijl hij juist zo veel mogelijk ‘geestelijke eenheid’ probeerde te bewaren. Hij vreesde dat andere kerkgenootschappen vergelijkbare acties zouden opzetten en op die manier het werk van de GV blokkeren.²²²

Werfactiviteiten van de GV

De Hoofdlegerpredikant was verantwoordelijk voor de werving, maar hoe zagen de werfactiviteiten van de GV eruit? In principe benaderde De Kluis en zijn medewerkers dominees om hen te overtuigen van de gang naar het leger. Hiervoor werkten zij waarschijnlijk op basis van namen die zij vanuit de ICC doorkregen. Dit blijft echter lastig te verifiëren zonder materiaal van de betreffende commissie. Bovendien ging De Kluis zelf

²¹⁷ *Acta Gereformeerde Kerken art. 31 1945*, 26.

²¹⁸ *Acta Gereformeerde Kerken art.31 1946*, 101.

²¹⁹ *Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Amersfoort van 19 oktober tot 18 november 1948* (Kampen 1948) 160.

²²⁰ *Acta Gereformeerde Kerken art.31 1948*, 162.

²²¹ J.P. van der Stoel, ‘Op verstrooidenreis’, *De Reformatie*, 6 augustus 1949, 4-5.

²²² NA, MvD, GV, inv.nr. 12, memorandum inzake reizende burgerpredikanten, 18 februari 1948.

weinig in op zijn dagelijkse activiteiten. Zijn secretaresse daarentegen beschreef in een brief aan De Kluis welke moeilijkheden ze ondervond bij de werving.²²³ Het vinden van geschikte kandidaten kostte veel tijd. Eerst moest de kandidaat zelf worden benaderd, waarna de betreffende gezindte de kandidaatstelling in overweging nam. Bovendien kostte administratieve zaken veel tijd. De kandidaat moest zich inschrijven voor verschillende keuringen en verschillende kerkelijke en burgerlijke instanties op de hoogte brengen van zijn beoogde aanstelling. Deze reageerden vaak traag, waardoor een kandidaat niet uitgezonden kon worden.

Sommige kandidaten werden door De Kluis persoonlijk benaderd. Hij wond er in deze gesprekken geen doekjes om:

In een gesprek met de hoofdlegerpredikant (...) zei ik: “Ik kan mijn gemeente moeilijk loslaten.” (...) Wat was het antwoord? Daar was geen woord Frans bij: “Als het oorlog is, moeten de soldaten aan het front zijn en het achterland moet zich maar behelpen.”²²⁴

De samenvoeging van de GV van KNIL en KL zette het personeelsbestand in Indië onder druk. De Kluis schreef dan ook: ‘Men kon zeggen van dat moment dateert de bijna niet te dragen spanning tussen de grote vraag naar veldpredikers voor Indië en het veel te geringe aanbod. Een spanning die nooit afliet, zolang er Nederlandse troepen in Indië waren.’²²⁵ Het was dan ook opvallend dat De Kluis een aantal maal te kennen gaf dat hij genoeg legerpredikanten had gerekruteerd en zijn wervingsactiviteiten voorlopig stopte. Hij liet Koningsberger in april 1946 weten dat het ‘niet mogelijk [zou] zijn om veldpredikers naar Indië te blijven sturen, wat me ook niet noodig lijkt, gezien het aantal dat er nu reeds is.’²²⁶ Eenzelfde boodschap stuurde hij eind april 1948²²⁷ Hellemans liet echter weten dat Spoor ontevreden was over de aanpak van het tekort aan legerpredikanten en desnoods zelf zou ingrijpen.²²⁸

Het werk van De Kluis beperkte zich voornamelijk tot de hervormde kerk. Binnen de gereformeerde kerk verzorgde het deputaatschap de werving. LeCoîntre leek niet vast te houden aan een quotum. Zijn wervingsactiviteiten gingen constant door, zeker vanwege de berichten over personeelstekorten in Indië. Hij kreeg van een legerpredikant in Indië

²²³ NA, MvD, GV, inv.nr. 21, brief A.A. Luning aan De Kluis, 13 maart 1947.

²²⁴ Uithol en Van Wijk, *Gods trouw in de tropen*, 264.

²²⁵ NIMH, De Kluis, inv.nr. 26, manuscript p. 631.

²²⁶ NA, MvD, GV, inv.nr. 9, brief De Kluis aan Koningsberger, 10 april 1946.

²²⁷ Ibid., inv.nr. 23, brief De Kluis aan GV Indië, 22 april 1948.

²²⁸ Ibid., brief Hellemans aan De Kluis, 19 juni 1948.

bijvoorbeeld dergelijke berichten: ‘ceterum censeo..je weet wel: meer legerpredikanten’,²²⁹ De Kluis gaf al in 1948 aan dat de Hervormde Kerk een vergelijkbaar figuur als leCoîntre nodig had, maar dit idee vond geen aansluiting.²³⁰ Ook de inschakeling van de gehele classis bij het werven van legerpredikanten kwam niet ter sprake bij de hervormden. De Kluis leek hier weinig aan te kunnen doen. De ICC zou de onbalans tussen de kerken moeten aankaarten, maar deze commissie leek zich in praktijk niet bezig te houden met het afstemmen van de werfactiviteiten. In de schaarse documenten over de commissie komen andere zaken aan bod, zoals klachten van militairen over de GV, de zedelijkheid van militairen, het organiseren van boekencollectes en opzetten van tehuizen.²³¹

Het is niet duidelijk in hoeverre andere vormen van geestelijke verzorging, zoals die van politieke gevangenen in Nederland, concurrentie vormden voor de rekrutering van legerpredikanten. Het is waarschijnlijker dat de GV van het leger concurrentie vormde voor de andere vormen van GV, gezien het groot aantal benodigde leger- en vlootpredikanten.

Een nieuw soort legergeestelijke

Wanneer een dominee zich kandidaat stelde, stond zijn aanstelling bij de GV niet zonder meer vast. De vraagzijde stelde verschillende eisen aan de kandidaten. Minister Meynen liet zich in dit opzicht niet onbetuigd en hield zich druk bezig met de opzet van de naoorlogse GV. Zoals eerder gezegd wilde hij de GV op een meer militaire leest schoeien. Hij stelde strengere eisen aan de nieuwe legerpredikanten en had hij een duidelijk profiel van de legerpredikant voor ogen. Een legerpredikant moest tussen de 30 en 35 jaar zijn, enkele jaren ervaring als voorganger hebben en een goede instelling hebben. Predikanten met een pacifistische inslag werden alleen bij uitzondering en onder toezicht van de Hoofdlegerpredikant toegelaten.

Ook de manier waarop legerpredikanten geworven werden, moest naar de mening van Meynen duidelijker worden geformuleerd. Betere contacten tussen kerk en GV creëren door middel van onderlinge overlegorganen zoals het ICC. Hij wilde zo de onderlinge verdeling van het aantal legerpredikanten per gezindte laten vaststellen. Opmerkelijk genoeg drongen ook de hervormden hierop aan bij De Kluis. Zeventig procent van de legerpredikanten moest hervormd zijn, twintig procent gereformeerd en de overige tien procent was voor de kleinere gezindtes. De Kluis liet echter weten dat deze verdeling niet realistisch was.²³²

²²⁹ HUA, Deputaatschap GV, inv.nr. 125, brief Van de Weg, 28 september 1948.

²³⁰ NA, MvD, GV, inv.nr. 23, brief De Kluis aan GV Indië, 6 april 1948.

²³¹ *Acta Generale Synode Gereformeerde Kerken in Zwolle 1946*, 246; NA, MvD, GV, inv.nr. 9, brieven De Kluis aan Koningsberger, 25 juni en 1 juli 1946.

²³² NIMH, De Kluis, inv.nr. 23, manuscript p. 509.

Het nieuwe profiel van de legerpredikant viel niet bij iedereen in goede aarde. In de Tweede Kamer stelde Van der Zaal vragen over de manier waarop met nieuwe legerpredikanten werd omgegaan. Zij moesten dagmarsen meelopen en meedoen met allerlei oefeningen. De spreker was gepikeerd aangezien de legerpredikant in zijn ogen slechts een geestelijk verzorger moest zijn en geen militair. Met de leeftijdsgrens was hij het ook niet eens, behalve voor de predikanten voor Indië.²³³ Hoewel de minister aangaf dat het niet allemaal noodzakelijk was, lichtte hij zijn eisen wel toe. De legerpredikanten moesten jong zijn aangezien het militair apparaat de nodige fysieke uitdagingen kende en de predikant mee moest kunnen in het veld. Bovendien konden jonge legerpredikanten naar zijn mening beter aansluiting vinden bij de jonge militairen. De fysieke keuring vormde voor veel kandidaten echter een struikelblok. In 1949 verklaarde minister van Oorlog W.F. Schokking dat de helft van alle kandidaten niet door de keuring kwam.²³⁴

De Kluis had het laatste woord bij het aanstellen van een legerpredikant en moest de kwaliteit van de legerpredikant garanderen. Hij relativeerde echter zijn mogelijkheden:

slechts een enkele kan ik beoordelen na enkele weken werken in Nederland (...), maar ook dat is eigenlijk nog geen voldoende maatstaf. Maar aan de andere kant heeft de Synode deze predikanten aangewezen en geschikt bevonden en ik geloof zeer zeker, dat de meesten goeden krachten zullen worden.²³⁵

Anderzijds kwam De Kluis tijdens de synodevergadering van de hervormde kerk van 1949 onder vuur te liggen, omdat hij kandidaten had afgewezen op basis van hun politieke overtuiging.²³⁶ Dat is opvallend, omdat er een aantal predikanten met sterke politieke overtuigingen in Indië zat. Van der Weij gaf namelijk een kritische brochure uit over zijn tijd in Indië.²³⁷ Een enkele keer waarschuwde de classis waar de dominee vandaan kwam. Eén van de eerste dominees die zich had gemeld, scheen de betreffende classis niet geschikt voor het werk in Indië en zij stelden daarom voor een andere dominee te benaderen.²³⁸

²³³ HTK 1946-1947, 27 november 1946, 500.

²³⁴ HTK 1948-1949, 28 januari 1949, 1074.

²³⁵ NA, MvD, GV, inv.nr. 14, brief De Kluis aan Hoofd Dienst IIB Prot., 1 maart 1949.

²³⁶ *Handelingen Hervormde Kerk 1949*, 129.

²³⁷ H. van der Weij, *Is het zóó...? Een woord over onze militairen in Indië* (z. p. 1946).

²³⁸ HUA, Hervormde synode, inv.nr. 2136, brief aan het moderamen van de Urgentiecommissie van het bevrijdde gebied, 11 april 1945.

Alternatieven

Het tekort aan predikanten in Nederland vormde het grootste probleem voor de werving van legerpredikanten. In tegenstelling tot de katholieken, kon de protestantse GV geen kloosterordes aanzoeken voor hulp.

Er leken echter wel een aantal andere opties te bestaan.

Een optie die de hervormden vrijwel direct opperden was om godsdienstleraren als veldprediker aan te trekken. Van de Berg was een godsdienstleraar, die door de Urgentiecommissie was gemachtigd om op te treden als veldprediker²³⁹ De volmachten van de godsdienstleraren waren beperkt tot het leger en hij kon zichzelf niet beroepbaar stellen. De volmachten waren toegestaan vanwege het tekort aan predikanten. Hij mocht het Evangelie verkondigen en de Sacramenten bedienen. Hoewel de Urgentiecommissie de volmachten had verstrekt, sprak Wesseldijk al snel zijn twijfels uit. Hij was bang dat een godsdienstleraar niet zou worden geaccepteerd door het leger.²⁴⁰ Deze zaak had inderdaad nogal wat voeten in de aarde en zowel vanuit de kerken als vanuit het ministerie kwamen bezwaren. Minister van Oorlog A.H.J.L. Fiévez, zo liet De Kluis de hervormde synode weten, wenste geen godsdienstleraren als veldprediker aan te stellen omdat de geestelijk verzorger een gediplomeerd predikant moest zijn vanwege zijn hoge rang en de aard van het werk. Hij was van mening dat dominees met de troep mee moesten en dat de godsdienstonderwijzers in Nederland hun taken konden waarnemen.²⁴¹ Later paste hij zijn strikte beleid enigszins aan. De minister wilde godsdienstleraren als geestelijk verzorger toestaan, mits zij de uitgebreide bevoegdheden bij terugkeer in Nederland mochten behouden. De Hervormde Kerk ging hier echter niet mee akkoord. Opmerkelijk genoeg werd tussen 1945 en 1949 wel ieder jaar tijdens de synodale vergadering geopperd om godsdienstleraren aan te zoeken.²⁴²

In zijn manuscript schreef De Kluis daarentegen dat niet de minister, maar de kerken bezwaar aantekenden tegen het uitzenden van godsdienstleraren als veldpredikers.²⁴³ Een teruggekeerde godsdienstleraar kon ontevreden worden over zijn oorspronkelijke baan wanneer hij terugkeerde uit Indië, omdat de bevoegdheden van de veldprediker in Indië en een dominee elkaar nauwelijks ontliepen. Bovendien konden de kerken niet garant staan voor de baan van de godsdienstleraar. Een predikant kon zich bij terugkeer in Nederland beroepbaar stellen, maar de kerk kon voor de godsdienstleraar niets betekenen. In het KNIL

²³⁹ *Handelingen Hervormde Kerk 1947*, 456.

²⁴⁰ *Handelingen Hervormde Kerk 1945*, 26.

²⁴¹ *Handelingen Hervormde Kerk 1949*, 131.

²⁴² *Handelingen Hervormde Kerk 1945*, 24; 1946, 417; 1947, 448; 1948, 382; 1949, 131.

²⁴³ NIMH, De Kluis, inv.nr. 22, manuscript p. 439.

waren ook enkele veldpredikers opgenomen die nog geen voorganger waren. Zij hadden een lagere rang en kregen niet het predicaat ds. voor hun naam. De opvolgers van Koningsberger vonden godsdienstleraren echter geen goed alternatief, omdat zij te ver van officieren af stonden.²⁴⁴ Van de Berg bleef de enige godsdienstleraar-legerpredikant.

De zending was een ander alternatief. Eén van de legerpredikanten die eind '45 met de oorlogsvrijwilligers naar Indië was vertrokken, was namelijk een zendeling. In theorie was dit een logische oplossing. Vanwege de oorlog in Indië leek het niet waarschijnlijk dat de zendelingen veel werk konden verrichten in hun normale werkterrein. Het was bovendien moeilijk om überhaupt in Indië te komen. Door dienst te nemen als legerpredikant, konden zij alsnog hun toekomstig werkterrein bereiken. Vanuit de GV waren er weinig bezwaren. Zendelingen hadden een betere opleiding voor het werk dan godsdienstleraren. De Kluis benaderde daarom de hervormde zendingsraad. De Kluis en Koningsberger hadden echter slechts contact met de hervormde zending en niet met de gereformeerde. Waarschijnlijk omdat de hervormde zending centraal was georganiseerd en omdat de Hoofdlegerpredikanten beide hervormd waren. De zending was een apart instituut met eigen denkbeelden en zij zagen één groot nadeel aan het werk bij het leger. Het was moeilijk uit te leggen dat zendelingen dienden in een leger dat tegen de vrijheidsdrang van hun beoogde achterban vocht. Omdat er nogal wat onenigheid was over hun houding ten opzichte van de Indonesische revolutie, vond er jarenlang een hevige discussie plaats binnen de protestantse zending.²⁴⁵ Uiteindelijk speelde zij geen rol van betekenis voor de GV. Slechts twee zendelingen werkten als legergeestelijken in Indië.

Resultaten in beeld

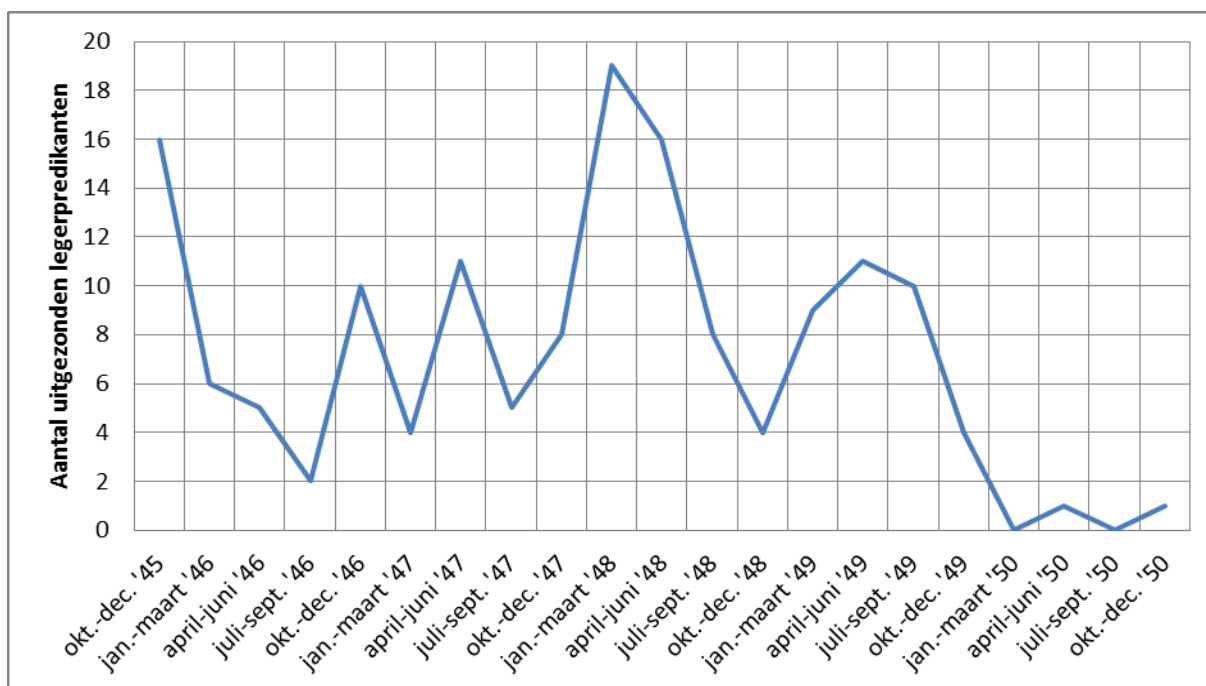
In het vorige hoofdstuk is naar voren gekomen dat het tekort moeilijk te duiden is vanwege de weinig concrete behoefte. Het aanbod daarentegen is eenvoudiger in kaart te brengen en laat het succes van de werving zien aan de hand van het aantal legerpredikanten dat daadwerkelijk werd uitgezonden. Op die manier is te zien wanneer en hoe het aanbod zich ontwikkelde en in hoeverre dit aansluit op de observaties van Koningsberger. Dit bleek een grote opgave te zijn omdat De Kluis een incompleet overzicht in zijn manuscript had opgenomen. Ook veel van zijn personeelslijsten in het archief van de GV waren onvolledig. Op basis van de

²⁴⁴ NA, MvD, GV, inv.nr. 11, brief Sijbesma aan De Kluis, 15 september 1947.

²⁴⁵ H. van der Wal, *Tot op het bot verdeeld. Nederlandse protestanten, de zending en de Indonesische revolutie* (Zoetermeer, 2012).

verschillende overzichten uit de archieven is een overzicht gemaakt van de legerpredikant die tussen 1945 en 1950 naar Indië zijn vertrokken. In dit overzicht zijn bovendien de gezindtes van alle legerpredikanten opgenomen.²⁴⁶

Het verloop van de uitzending is in figuur 1 per kwartaal weergegeven. Wat opvalt is dat de uitzending tot 1948 nauwgezet de uitzending van militairen volgt. De eerste groep veldpredikers vertrok eind '45 met de OVW'ers en tot aan de uitzending van de Eerste Divisie halverwege 1946 liep de uitzending fors terug. De volgende piek loopt ongeveer gelijk met de uitzending van de Tweede Divisie in de eerste maanden van 1947. Het verloop van de uitzending werd tussen 1945 en eind 1947 bepaald door de directe vraag naar legerpredikanten voor de dienstplichtige onderdelen. Dit hing voornamelijk samen met het geringe aanbod. De Kluis kreeg met moeite voldoende legerpredikanten bij elkaar en kon daardoor geen extra krachten uitzenden. De grafiek laat een omslag zien tijdens 1948. De uitzending van legerpredikanten nam significant toe. Dit hoge niveau hield echter maar een halfjaar vol en viel eind '48 weer terug. In 1949 was de piek lager, maar bleef de uitzending van legerpredikanten gedurende het hele jaar relatief hoog. Deze pieken zijn bepaald door het toegenomen aanbod. Het werd mogelijk om aanvullende legerpredikanten uit te zenden. De inspanningen bleken echter niet genoeg te zijn. In 1949 en 1950 kreeg De Kluis nog steeds

Figuur 1. Grafische weergave aantal legerpredikanten uitgezonden tussen 1945 en 1950 per kwartaal.

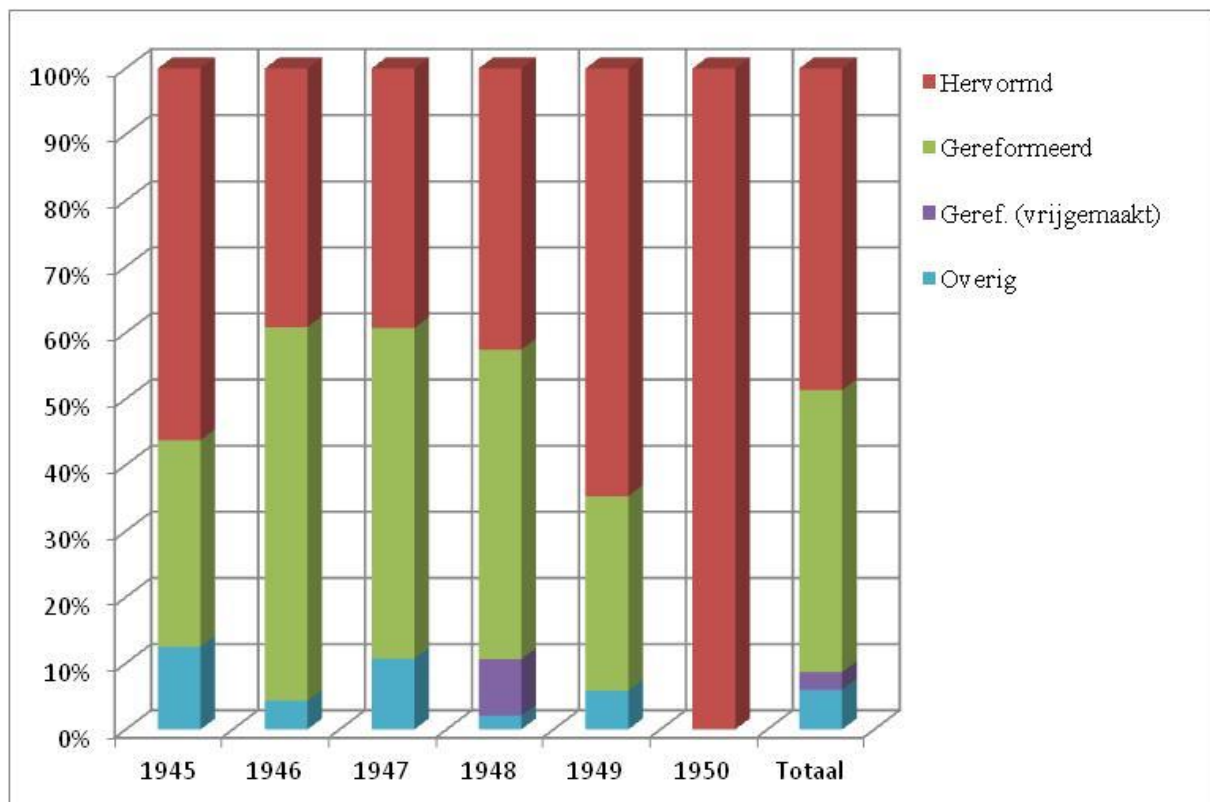
berichten uit Indië waaruit bleek dat er te weinig dominees waren.²⁴⁷

²⁴⁶ Zie bijlage.

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	Totaal
Hervormd	9	9	11	20	22	2	73
Gereformeerd	5	13	14	22	10	0	64
Geref. (vrijgemaakt)	0	0	0	4	0	0	4
Anders	2	1	3	1	2	0	9
Totaal	16	23	28	47	34	2	150

Figuur 2. Overzicht uitgezonden legerpredikanten Nederlands-Indië per gezindte per jaar.

In totaal hebben 150 veldpredikers tussen 1945 en 1950 bij de KL in Nederlands-Indië gediend. In vergelijking met de katholieke GV was het niet genoeg. De katholieken beschikten namelijk over 182 aalmoezeniers die zich slechts tot de arbeid bij katholieke militairen hoefden te beperken, grofweg 40% van het leger.²⁴⁸ De protestantse GV daarentegen droeg zorg voor alle niet-katholieke militairen, dus ook de ongelovigen. De achterstand op de katholieken was behoorlijk. Vaststellen hoeveel legerpredikanten daadwerkelijk nodig waren is echter lastig, zeker omdat de veldprediker niet net zolang dienden als het bataljon dat zij moesten begeleiden. Alleen hierdoor waren er meer

Figuur3. Procentuele verdeling uitgezonden legerpredikanten per gezindte per jaar.

²⁴⁷ NA, MvD, inv.nr. 14, rondschriften aan veldpredikers Indonesië, 2 februari 1949; inv.nr. 25, brief De Kluis aan van der Linde, 18 november 1950.

²⁴⁸ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 278-279.

legerpredikanten nodig dan aalmoezeniers. Het aantal aalmoezeniers nam bovendien gelijkmatig met de vraag toe, terwijl de werving van legerpredikanten langzaam op gang kwam. Meer dan de helft van de legerpredikanten kwam pas na januari 1948 in dienst, bijna een halfjaar na de Eerste Politieke Actie.

Aan de hand van de gezindtes van de uitgezonden legerpredikanten, is het mogelijk om een beter beeld te krijgen van de verdeling per gezindte. De gereformeerden en de hervormden waren toonaangevend zoals blijkt uit figuur 2. De hervormden hadden in 1945 de meerderheid van de legerpredikanten uitgezonden, maar hun aandeel liep sterk terug tot 1949. Zij wisten pas na drie jaar opnieuw een meerderheid te vormen. De gereformeerden namen tussen 1946 en 1949 het gros van de legerpredikanten voor hun rekening. Een langdurige levering van predikanten bleek echter niet vol te houden en het gereformeerde aandeel liep schrikbarend snel terug in 1949. Dit kon echter worden opgevangen door de hervormden.

Een vergelijking van figuren 2 en 3 laat echter zien hoe opmerkelijk het gereformeerde aandeel in het personeelsbestand was. Tussen 1946 en 1949 wist deze gezindte zeer hoge aantallen dominees uit te zenden. In 1948 hadden de gereformeerden net zoveel legerpredikanten uitgezonden als de hervormden in 1949. Ook in totale aantallen ontlopen de hervormden en gereformeerden elkaar niet heel veel.

De hervormden wisten slechts negen geestelijke verzorgers meer te sturen dan de gereformeerden. Tijdens een synodevergadering van 1949 kwam aan het licht dat het tekort aan hervormde legerpredikanten, op de gehele GV bezien, niet zo ernstig was als de grafiek doet geloven. Van de in totaal 138 zielzorgers die op 1 januari in Nederland en Indië in dienst waren, waren er zeventig hervormd, vijftig gereformeerd, zes vrijgemaakt gereformeerd en twaalf van de kleinere kerkgenootschappen.²⁴⁹ Het probleem bij de hervormden leek dan ook niet zozeer dienen in het leger, maar dienen in Indië.

Een terugkerend probleem

In vergelijking met de mobilisatie van 1939 was er voor de missie in Indië een veel kortere aanlooptijd. De Hoofdlegerpredikant had niet jaren de tijd om een groep reserveveldpredikers op te bouwen, maar moest de reservisten direct uitzenden. Ook de wervingsinstituten waren nog nieuw en met name binnen de hervormde kerk had het aantrekken van kandidaten aanvankelijk weinig om het lijf. Het resultaat van na 1947 is

²⁴⁹ *Handelingen Hervormde Kerk 1949*, 132.

daarom verassend. Binnen twee jaar wisten zowel de gereformeerden als de hervormden significant meer predikanten uit te zenden.

Om het tekort aan legerpredikanten in Indië in context te plaatsen, komt de werving van reserveveldpredikers tijdens de mobilisatie van 1939 nogmaals kort aan bod. Voor het Nederlandse leger waren 146 legerpredikanten voorgeschreven. Zes van hen, het hoofd van dienst meegerekend, waren beroepsveldpredikers en de rest bestond uit tijdelijke krachten. Volgens Goossens was hiervan slechts 75% opgekomen, omgerekend 110 krachten. Volgens Harrenstein beschikte de GV in januari 1940 over 120 reserveveldpredikers en vier beroepszielzorgers. De dienst had veel moeite met het vullen van de vacatures, zeker omdat een aantal reservisten afvloeiden in de daaropvolgende maanden.²⁵⁰ Opvallend was de denominatie van de reservekrachten met het oog op de grootte van hun kerkstroming. Harrenstein had een overzicht gemaakt van gewenste verdeling van veldpredikers per gezindte vergeleken met de werkelijke situatie. De gewenste verdeling was gebaseerd op het aandeel van de kerkstroming op de totale Nederlandse bevolking. De Nederlands Hervormde Kerk was veruit de grootste. Van de in totaal 146 legerpredikanten moesten er dan ook 111 hervormd, 24 gereformeerd en elf van de kleinere stromingen zijn. In werkelijkheid waren er 59 hervormden, 52 gereformeerden en veertien predikanten van kleinere gezindtes.²⁵¹ Ook al waren dit slechts 125 van de 146 voorgeschreven veldpredikers, het hervormde aandeel schoot tekort. De gereformeerden waren net als in Indië oververtegenwoordigd. Harrenstein gaf hier geen verklaring voor, maar het is waarschijnlijk te wijten aan het werk van de gereformeerde synode die in 1939 de rechtspositie van reserveveldpredikers vaststelde.²⁵²

De uitzending van legerpredikanten

Direct na zijn aanstelling begon De Kluis met het inventariseren van mogelijke legerpredikanten. Hiervoor maakte hij dankbaar gebruik van het werk van zijn voorgangers. Samen met Harrenstein liet hij mogelijke kandidaten de revue passeren en had hij een goed overzicht van predikanten met ervaring met legerwerk. Dit was hard nodig, want na de oorlog waren er al jaren geen reserveveldpredikers opgeroepen. Gelukkig voor de Kluis was het aantal geestelijke verzorgers bij de OVW-bataljons afdoende. Deze legerpredikanten waren aangesteld door Van Dorp of hadden zich op eigen initiatief opgegeven. De eerste grote

²⁵⁰ NA, Generale Staf, inv.nr. 20, brief Harrenstein aan minister van Defensie, 26 januari 1940.

²⁵¹ Ibid.

²⁵² *Rapport inzake de behartiging van de geestelijke belangen van onze militairen van de deputaten der Generale Synode van Amsterdam 1936, aan de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken, die D.V. samenkomt te Sneek in den jare 1939* (z. p. z.j.) bijlage I.

uitdaging kwam met de beslissing om ook dienstplichtigen naar Indië te sturen. De omvang van de troepenmacht vereiste veel legerpredikanten in zeer korte tijd.

Predikanten waren afhankelijk van de opofferingsgezindheid van hun gemeente en hun gezin. De synodes boden aanvankelijk weinig zekerheid over de rechtspositie van vertrekkende legerpredikanten. De gereformeerden pakten deze kwestie relatief vroeg aan, op initiatief van het deputaatschap. Bij de hervormden ontbrak een soortgelijke voortrekker en de kwestie speelde daar veel langer. In de loop van 1947 kwam hier verandering in toen zowel synodevoorzitter Zeydner als Koningsberger noodkreten de kerk in brachten. Het aantal kandidaten begon hierop langzaam toe te nemen. Dit betekende echter niet direct sterke groei van uitzending. De selectie was streng en bijna de helft van de kandidaten viel af. Bovendien beletten de eisen de Hoofdlegerpredikanten om andere bronnen aan te boren dan predikanten. Opvallend genoeg kwam de discussie rond het uitzenden van godsdienstleraren en zendelingen bij de gereformeerden niet ter sprake. Toch hadden zij eenzelfde personeelstekort als de hervormden.

Voor de werving was 1948 het hoogtepunt en wel om meerdere redenen. Ten eerste leverden de gereformeerden het voor hen hoogst aantal geschikte kandidaten. Het jaar ervoor had leCoîntre de basis gelegd en hij kon in 1948 de vruchten plukken. Ten tweede verdubbelde het aantal legerpredikanten van de Nederlands Hervormde Kerk. Door de gecombineerde initiatieven van Koningsberger, De Kluis en de kerk zelf kwam de rekrutering van de grond. Ten slotte leverden ook de kleinere gezindtes hun hoogste bijdrage in 1948. Ook 1949 was een vruchtbaar jaar, maar de dynamiek sloeg compleet om. Het gereformeerde aandeel halveerde, maar bleef desondanks aanzienlijk. De hervormden wisten door middel van beter georganiseerde werfacties dan toch een significanter aantal kandidaten op de been te brengen. De uitzending van legerpredikanten nam kortom een vlucht in 1948 en 1949, maar die bleek niet groot genoeg om de tekorten in Indië geheel te ondervangen. Tot in 1950 kwamen er berichten uit Indië over een gebrek aan personeel.

Conclusie

De dekolonisatie van Nederlands-Indië was een van de grootste militaire operaties in de Nederlandse geschiedenis. Hiervoor moest kort na de Tweede Wereldoorlog een substantiële legermacht op de been worden gebracht die jarenlang ver van huis in een vreemd gebied en onder moeilijke omstandigheden opereerde. Om deze militairen bij te staan had de GV op korte termijn veel dominees nodig, net als een gevolmachtigde die het instituut overzee in goede banen kon leiden. Koningsberger ging ondanks zijn persoonlijk verlies mee als Hoofdlegerpredikant Indië. Het leger in Indië eiste meer van de zielzorgers dan aanvankelijk in Nederland werd gedacht. In theorie beperkte de dienst zich tot de verzorging van gevechtsbataljons, maar in werkelijkheid bleken ook ondersteunende eenheden en instanties zoals ziekenhuizen en gevangenissen tot de taken te behoren. Daarnaast werd de dienst geconfronteerd in Indië met de gevolgen van de Japanse bezetting op de Indische samenleving en het ontbreken van een sterke kerkelijke infrastructuur. Normaal konden legergeestelijken terugvallen op de plaatselijke kerken, maar in Indië moesten de legerpredikanten juist deze kerken ondersteunen. Ook de zielzorgers van het KNIL bleken erg te zijn verzwakt na de oorlog, wat een samenvoeging van de diensten noodzakelijk maakte. Deze overkapping van de GV van het KNIL en de KL verhoogde echter de werkdruk voor de legerpredikanten nog verder. Het beperkte korps geestelijke verzorgers verdeelde de legeronderdelen zonder eigen legerpredikant onderling of bezocht deze onderdelen om beurten. Koningsberger nam een deel van het werk op zich door regelmatig langdurig verschillende regio's te bezoeken en de zielzorg waar te nemen wanneer zijn collega's uitvielen. Hij was veel in het veld en leek daardoor weinig overzicht te houden op de spreiding en verplaatsing van zijn predikanten, waardoor hij de exacte behoefte aan personeel niet goed kon duiden.

Er was echter zichtbaar behoefte aan meer legerpredikanten. Soldaten, officieren en geestelijke verzorgers klaagden over het tekort aan personeel bij de GV. In Nederland waren desondanks weinig voorgangers geneigd zich aan te melden voor dienst in de kolonie. Voor geestelijken gold geen dienstplicht en kandidaten waren moeilijk te overtuigen. Zij hadden genoeg redenen om in Nederland te blijven. Hun grootste bezwaar was het achterlaten van gezin en gemeente. De rechtspositie van legerpredikanten voorzag bovendien niet in een langdurig buitenlands verblijf, wat praktische bezwaren met zich meebracht. Wanneer voorgangers vertrokken uit hun gemeente verloren zij vaak het recht op de pastorie en moesten zij soms bij terugkomst een nieuwe gemeente zoeken. Bovendien was de kans

aanwezig gewond te zouden raken of zelfs te overlijden. Het legerpredikantschap in Indië bracht kortom veel onzekerheid voor zowel de dominee als zijn gezin met zich mee.

De kerken wisten niet goed te reageren op deze onzekerheden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog en kort daarna hadden de legergeestelijken zelf hun collega's benaderd of namen de kandidaten zelf het initiatief. Na de bevrijding lag deze verantwoordelijkheid bij de kerken. Hoewel de GV al sinds WOI bestond, hadden de kerkgenootschappen nauwelijks ervaring met het op grote schaal rekruteren van legergeestelijken. De gereformeerden vormden een uitzondering vanwege hun traditie van deputaten. Het deputaatschap geestelijke verzorging van land- en zeemacht nam het voortouw binnen de gereformeerde kerk. Zij stelden een aparte predikant aan die werd belast met de werving. Bovendien verbeterde de gereformeerde synode de rechtspositie van legerpredikanten en had het deputaatschap genoeg fondsen om terugkerende legerpredikanten tijdelijk op te vangen.

Bij de hervormden was de werving een moeizame aangelegenheid. Sinds 1939 hadden de hervormden te weinig dominees vrijgemaakt voor het leger en dit veranderde tot 1948 nauwelijks. Het schreeuwende gebrek aan voorgangers veroorzaakte een noodsituatie binnen de gezindte. De platte organisatiestructuur speelde haar bovendien parten. De hervormden wisten het gebrek aan voorgangers niet te ondervangen door gemeenten in regionaal verband te laten samenwerken. De synode stond weifelend tegenover een actief werfbeleid. Deels omdat zij de rekrutering als de verantwoordelijkheid van de GV zag, deels vanwege het politieke oordeel over de oorlog in Indië. Met name de hervormde zending wees de GV in Indië af.

De samenwerking tussen de verschillende gezindtes vlotte niet. Er was interkerkelijk overleg, maar tot 1949 waren de gereformeerde legerpredikanten oververtegenwoordigd. De Hervormde Kerk leek echter nauwelijks acht te slaan op het werk van de gereformeerden. De precieze rol van het ICC blijft vaag, deels vanwege een gebrek aan bronnen, maar het lijkt erop dat deze commissie geen aandeel had in het afstemmen van de onderlinge resultaten. Ook de Hoofdlegerpredikant kon geen bruggen slaan tussen de gezindtes. Zijn voorstellen kwamen bij de hervormden niet aan de orde en ook de vrijgemaakt gereformeerden kon hij met moeite bereiken, zeker nadat zij hun deputaatschap hadden opgeheven.

De kerken waren autonoom en de beleidsmakers konden of wilden zich er niet mee bemoeien. De Hoofdlegerpredikant had geen middelen om de kerken aan te sporen. Hij kon geen sancties geven of de kerk in gebreke stellen. Een controlerend orgaan ontbrak, al had het ICC dit kunnen zijn.

De rekrutering van legergeestelijken was de taak van de Hoofdlegerpredikant. De werfprocedure leek eenvoudig: de verschillende gezindtes stelden via de ICC kandidaten voor en na fysieke keuringen en gesprekken met de Hoofdlegerpredikant werd hieruit een keuze gemaakt. In werkelijkheid moest de Hoofdlegerpredikant zelf kandidaten benaderen en overtuigen. Dit stond echter op gespannen voet met de manier waarop De Kluis zijn taak zag. In zijn ogen was het de verantwoordelijkheid van de kerken en de predikanten om zich bij de Hoofdlegerpredikant te melden. Hij wachtte dan ook op een uitnodiging om te spreken bij de synode. Koningsberger daarentegen was ondernemender en bracht de nood naar de kerk toe en wees de kerk als geheel op haar taak.

Het personeelsprobleem ontging de beleidsmakers niet. De klachten van militairen en legerpredikanten kwamen meerdere keren in de Tweede Kamer aan de orde en de verschillende ministers van Oorlog moesten zich verantwoorden. De strenge selectie vormde een groot deel van het probleem. Met name de fysieke keuringen zorgden voor veel uitval en de eis om alleen gediplomeerde theologen uit te zenden bemoeilijkte de zoektocht naar alternatieven. Toch veranderde er weinig.

Hoe werd de behoefte aan protestantse geestelijke verzorgers bij de Koninklijke Landmacht in Nederlands-Indië tussen 1945 en 1950 bepaald en in hoeverre slaagden de betrokken partijen erin in deze behoefte te voorzien? De behoefte werd bepaald aan de hand van het aantal bataljons dat werd uitgezonden naar Indië. Ieder bataljon moest één legerpredikant ter beschikking hebben. Deze richtlijn voldeed in praktijk echter niet. Koningsberger probeerde De Kluis ervan te overtuigen dat de behoefte in Indië veel groter was, maar De Kluis week niet van de richtlijn af. In Nederland bleken niet genoeg kandidaten te zijn om met het leger naar Indië te sturen, maar De Kluis leek bovendien de verzoeken om meer personeel te bagatelliseren, zelfs nadat hij bij een werkbezoek werd geconfronteerd met de ernst van de situatie. Dit zette de relatie van de twee Hoofdlegerpredikanten onder druk. Bovendien leek een gebrek aan arbeidskrachten op den duur een zekerheid. Geestelijke verzorgers demobiliseerden eerder dan de militairen waarmee ze naar Indië kwamen, waardoor meerdere eenheden zonder vaste legerpredikant kwamen te zitten. De dominees dienden anderhalf tot twee jaar, terwijl ‘hun’ militairen langer moesten blijven.

De GV bevond zich in een complex speelveld van verschillende partijen met tegenstrijdige belangen. Dat de aanwas zo moeizaam op gang kwam, is deels te verklaren aan de hand van het aanbod uit de kerken. De veldpredikers waren geen militairen, maar burgers in uniform, tijdelijk afgestaan door hun kerken en gemeentes. In tegenstelling tot de katholieken waren er meerdere gezindtes die zeer verschillend reageerden op de roep uit

Indië. Dit had zowel praktische als ideologische redenen. De organisatie van de kerken stond bovendien snel handelen in de weg en de werving kwam dan ook pas vanaf 1947 van de grond. In dat jaar begon leCoîntre zijn werk als werver bij de gereformeerden en ondernamen Zeydner en Koningsberger reizen om de hervormden wakker te schudden. De vrijgemaakte gereformeerden besloten geen predikanten vrij te maken voor de GV. Toch bleek een aantal gemeentes bereid hun dominee af staan aan de GV. Er waren genoeg dominees die om politieke redenen niet wilden gaan en de ongunstige voorwaarden voor langdurig legerpredikantschap maakte het voor velen geen aantrekkelijke keuze.

Net als bij de katholieke GV ontstond er bij de PGV een competentiestrijd tussen de hoofden van dienst in Nederland en in Indië. De vraag wie uiteindelijk verantwoordelijk was voor de GV zette de verhoudingen zowel bij de katholieken als bij de protestanten op scherp. Wat echter verschilde was de aanleiding. Bij de protestanten was de kwestie het gevolg van de overkapping van de GV van het KNIL en de KL. Deze overkapping moest het personeelsprobleem bij de GV van het KNIL ondervangen, maar creëerde ook een onoverzichtelijke bestuurlijke situatie. Bij de katholieken daarentegen was een dergelijke samenvoeging van diensten niet aan de orde.

De selectieprocedure bemoeilijkte de uitzending van predikanten. Ruim de helft van de kandidaten viel af, maar toch werden de eisen niet versoepeld. Dat militairen bovendien konden vertrekken zonder veldprediker, maakte het personeelstekort voor de beleidsmakers geen acuut probleem. Anderzijds veroorzaakte de samenwerking tussen KL en KNIL de nodige hoofdbrekers en hadden de beleidsmakers hun handen vol met het handhaven van hun positie tegenover de Indische legertop. Ondanks de gunstige ontwikkelingen binnen de kerk lukte het de GV niet om de personeelstekorten volledig op te lossen en het was dan ook een chronisch probleem.

Tijdens de mobilisatie van 1939 was de GV geconfronteerd met hetzelfde probleem en de reorganisatie van het instituut na de bevrijding leek dan ook uitkomst te bieden. De GV onderging op het oog vergaande hervormingen. De oude garde werd vervangen en de dienst kreeg een hiërarchische opzet. Deze reorganisatie bleek echter geen oplossing voor het personeelsprobleem. De kerken leken nauwer betrokken bij de werving, maar vrijwilligheid bleef het uitgangspunt. Zij werden niet verplicht een vast aantal predikanten beschikbaar te stellen voor het leger. Onbalans tussen de gezindtes kon daardoor niet worden voorkomen. Door de gehaaste voorbereidingen voor de expeditie naar Indië was er geen tijd om te evalueren. Het gebrek aan ervaring speelde de GV parten. De werving voor Indië plaatste de GV voor het eerst voor de uitdaging van een grootschalige uitzending overzee. Van Dorp wist

de behoefte niet goed in te schatten en hield bovendien weinig rekening met bijzondere omstandigheden, zodat het de dienst niet lukte militairen tot hun demobilisatie te voorzien van een vaste geestelijke verzorger. De opvolging van hoofden van dienst leek dit gebrek aan ervaring in de hand te werken. Het pijnlijke vertrek van Koningsberger verschilt in dat opzicht weinig van het ontslag van Harrenstein en Van Dorp. In Indië werd een nieuwe opzet van de dienst gemaakt, zonder te evalueren wat er daadwerkelijk moest veranderen. Koningsberger voelde zich daarom net als Harrenstein en Van Dorp tekort gedaan en ondergewaardeerd.

In deze studie is de GV beschreven tijdens haar grootste beproeving. Bij de inzet in Indië dienden de meeste legerpredikanten tot dan toe. Over de zielzorg bij deze missie is echter nog vrijwel niets geschreven. Deze scriptie voorziet in het opvullen van de beperkte kennis over de GV in Indië tussen 1945 en 1950 en de Nederlandse GV tussen 1940 en 1945. Het speelveld waarin het instituut zich bevond is geschetst en de hoofdrolspelers binnen verschillende partijen zijn geïntroduceerd. Deze kennis is nodig om de rol van de geestelijke verzorgers in Indië beter te begrijpen. Het functioneren van de dienst in Indië verdient meer aandacht. Het is namelijk duidelijk dat Spoor goed op de hoogte was van het reilen en zeilen van de GV, wat aansluit op de bevindingen van Limpach en De Moor. Dat Spoor zich meermaals bemoeide met de aanpak van de personeelstekorten impliceert het belang dat hij hechtte aan de GV. Verdere studie kan licht werpen op de betrokkenheid van geestelijke verzorgers bij morele kwesties en oorlogsmisdaden in Nederlands-Indië. Nader onderzoek kan bekijken wat de rol van de legerpredikanten was, hoe zij werden gewaardeerd en in hoeverre zij een grotere rol hadden kunnen spelen als zij voltallig waren geweest.

De GV van de marine en de luchtmacht is nog onontgonnen terrein, net als de GV van het KNIL. Met name het KNIL kan nieuwe inzichten geven op de manier waarop religie en de koloniale samenleving samengingen. Ten slotte bieden legerpredikanten een kijkje in een persoonlijker aspect van de oorlog. Hoe gingen zij om met seksualiteit en geslachtziekten van de militairen? Schulten benadrukte het nut van de strikte moraal in het Nederlandse leger. Met het tekort aan legerpredikanten is het echter de vraag in hoeverre deze striktheid te handhaven was.

De legerpredikanten in Indië voelden zich door Nederland in de steek gelaten. Dat er bij de kerken in Nederland een gebrek aan animo was klopt echter niet. Het werk van de deputaten en wervers én de felle discussies binnen de kerken tonen dat de GV wel degelijk een ernstig onderwerp was in Nederland. De discussie had alleen jaren eerder gevoerd moeten worden. De kerken waren niet voorbereid op de grote vraag van het leger en wisten door hun gebrek aan ervaring niet ad rem te reageren. De hervormden discussieerden over de politieke

strekking van het conflict, de vrijgemaakt gereformeerden over de opzet van de GV. Toch waren 150 legerpredikanten bereid om de militairen in Indië te ondersteunen. Er waren veel bezwaren om niet te gaan, maar het werk bij het leger was een roeping.

Bijlage: legerpredikanten uitgezonden naar Nederlands-Indië, 1945-1950²⁵³

	Naam	Vertrekdatum	Gezindte
1945	Koningsberger, J.C.	15-sep-45	Nederlands Hervormd
	Wijchers, J.J.W.A.	20-sep-45	Nederlands Hervormd
	Weij, H. van der	15-okt-45	Gereformeerd
	Everts, A.	18-sep-45	Nederlands Hervormd
	Weg, J.S. van der	21-sep-45	Gereformeerd
	Goudkamp, M.	1-okt-45	Nederlands Hervormd
	Blitz, C.C.	3-okt-45	Gereformeerd
	Fransen, H.	6-okt-45	Gereformeerd
	Woude, Y. van der	11-okt-45	Gereformeerd
	Ridder, C.A de	14-okt-45	Nederlands Hervormd
	Rawie, J.H.	15-okt-45	Doopsgezind
	Bleeker, G.H.	15-okt-45	Nederlands Hervormd
	Voorst Vader, R.C.A. van	8-nov-45	Nederlands Hervormd
	Visser, H.	8-nov-45	Christelijk Gereformeerd
	Windt, W.Th. van de	30-nov-45	Nederlands Hervormd
	Berg, M.J. van der	1-dec-45	Nederlands Hervormd
1946	Jonker, P.M.	1-jan-46	Gereformeerd
	Hofland, A.B.C.	1-jan-46	Gereformeerd
	Heersink, H.J.	2-jan-46	Gereformeerd
	Teding van Berkhout, T.W.	1-feb-46	Nederlands Hervormd
	Jonker, J.	16-feb-46	Gereformeerd
	Luiks, A.G.	22-mrt-46	Gereformeerd
	Wiersma, J.	14-apr-46	Nederlands Hervormd
	Sobering, C.J.Ph.	17-apr-46	Christelijk Gereformeerd
	Nijkamp, R.J.W.	19-apr-46	Gereformeerd
	Lummel, B.A. van	19-apr-46	Gereformeerd
	Vuurmans, H.	30-apr-46	Nederlands Hervormd

²⁵³ D. Kaajan, 'Lijst van legerpredikanten die naar Indië zijn uitgezonden' *Historisch Tijdschrift GKN* 4 (2008) 20-21; HUA, Archief commissie tot behartiging in Nederland van de belangen van de protestantsche kerk in Nederlandsch-Indië, 1935-1963(1422), inv.nr. 208; NA, MvD, GV, inv.nr. 9-11, 13, 14, 17, 23, 24; Ibid., Verbaalarchief, inv.nr. 6107; NIMH, De Kluis, inv.nr. 43, overzicht legerpredikanten Indië; www.dominees.nl (geraadpleegd november - december 2015).

Bank, J.D. van der	24-sep-46	Nederlands Hervormd
Broer, D.	27-sep-46	Gereformeerd
Jakobs, A.H.C.	1-okt-46	Nederlands Hervormd
Brouwer, A.M.	1-okt-46	Nederlands Hervormd
Nijhuis, A.	3-okt-46	Gereformeerd
Til, P. van	3-okt-46	Gereformeerd
Kramer, W. P.	8-okt-46	Gereformeerd
Wassink, H.S.	15-okt-46	Nederlands Hervormd
Los, J.	18-okt-46	Gereformeerd
Berkhof, W.G.	20-okt-46	Gereformeerd
Strookappe, G.	29-okt-46	Nederlands Hervormd
Kuijpers, J.H.	23-nov-46	Nederlands Hervormd
1947 Kleisen, L.	7-jan-47	Christelijk Gereformeerd
Heule, H.	5-feb-47	Gereformeerd
Torenbeek, E.	14-feb-47	Gereformeerd
Bouwer, J.	30-mrt-47	Nederlands Hervormd
Bakker, R.	8-mei-47	Gereformeerd
Druten, H.J. van	14-mei-47	Nederlands Hervormd
Veenen, J.Th. Van	14-mei-47	Nederlands Hervormd
Berger, L.	23-mei-47	Gereformeerd
Dijk, J. van	28-mei-47	Nederlands Hervormd
Elgersma, U.	30-mei-47	Gereformeerd
Sasse, H.M.	30-mei-47	Nederlands Hervormd
Oomkes, E.J.	4-jun-47	Gereformeerd
Griethuijsen, W. van	11-jun-47	Nederlands Hervormd
Vogelaar, A.J.W.	11-jun-47	Gereformeerd
Karsten, J.	20-jun-47	Gereformeerd
Dijk, D. van	9-jul-47	Gereformeerd
Jense, W.F.	9-jul-47	Luthers
Barendrecht, J.M.	9-jul-47	Nederlands Hervormd
Dijckmeester, W.	30-jul-47	Nederlands Hervormd
Nijhuis, E.J.	30-jul-47	Gereformeerd
Wolven, J.	3-okt-47	Gereformeerd

	Becker, J.H.	3-okt-47	Gereformeerd
	Brummelkamp, J.E.L.	23-okt-47	Nederlands Hervormd
	Vasseur, I.J.W.	30-okt-47	Vrij Evangelisch
	Wel, K. P. van der	5-nov-47	Gereformeerd
	Ris, J.	17-dec-47	Nederlands Hervormd
	Hellemans, A.H.	17-dec-47	Nederlands Hervormd
	Werff, M. van de	17-dec-47	Gereformeerd
1948	Slomp, F.	17-jan-48	Gereformeerd
	Feitsma, M.	23-jan-48	Gereformeerd
	Bos, R.	30-jan-48	Nederlands Hervormd
	Wendte, M.	19-feb-48	Nederlands Hervormd
	Zanten, J.A.G. van	19-feb-48	Nederlands Hervormd
	Kapteijn, J.	26-feb-48	Gereformeerd
	Timens, H.J.	27-feb-48	Nederlands Hervormd
	Tasseron, P.L.	27-feb-48	Nederlands Hervormd
	Morreau, D.	27-feb-48	Nederlands Hervormd
	Dekker, K.	28-feb-48	Gereformeerd
	Colijn, J.	31-mrt-48	Nederlands Hervormd
	Selms, K.H.L. van	31-mrt-48	Nederlands Hervormd
	Jong, R.J. de	31-mrt-48	Gereformeerd
	Moor, H. de	31-mrt-48	Gereformeerd
	Pijlman, E.	31-mrt-48	Gereformeerd
	Schothorst, H. van	31-mrt-48	Nederlands Hervormd
	Zijlsta, E.	31-mrt-48	Gereformeerd
	Meijer, C.	31-mrt-48	Gereformeerd
	Pelleboer, W.	31-mrt-48	Nederlands Hervormd
	Wouda, S.	2-apr-48	Gereformeerd
	Corbijn van Willemswaard, A.	2-apr-48	Nederlands Hervormd
	Berg, J.L. van de	2-apr-48	Nederlands Hervormd
	Vellema, A.	16-apr-48	Gereformeerd
	Geurtsen, G.J.	16-apr-48	Nederlands Hervormd
	Wielen, J. van der	14-mei-48	Geref. (vrijgemaakt)
	Pieffers	14-mei-48	Geref. (vrijgemaakt)

Beker, E.J.	14-mei-48	Nederlands Hervormd
Lonkhuijzen, D.C.	14-mei-48	Gereformeerd
Bijleveld, J.	14-mei-48	Gereformeerd
Steege, D. ter	14-mei-48	Nederlands Hervormd
Bouma, H.	14-mei-48	Geref. (vrijgemaakt)
Kraan, F.D.	14-mei-48	Gereformeerd
Kranendonk, H.C.	14-mei-48	Nederlands Hervormd
Oostrum, J. van	14-mei-48	Gereformeerd
Zuiderduin, F.J.	14-mei-48	Nederlands Hervormd
Riet, G. van 't	2-jul-48	Gereformeerd
Schut, H.	30-jul-48	Gereformeerd
Kroes, J.M.	4-aug-48	Geref. (vrijgemaakt)
Vermaar, J.	27-aug-48	Nederlands Hervormd
Dekker, H.	28-aug-48	Nederlands Hervormd
Knot, J.	17-sep-48	Doopsgezind
Kramer, K.	24-sep-15	Gereformeerd
Schaaf, P. van de	24-sep-48	Gereformeerd
Rienks, G.	8-okt-48	Gereformeerd
Marel, J. van de	8-okt-48	Nederlands Hervormd
Pennekamp, S.	8-okt-48	Gereformeerd
Talsma, K.	8-okt-48	Gereformeerd
1949 Roijen, P.D.	14-jan-49	Remonstrants
Schipper, K.	2-feb-49	Nederlands Hervormd
Wams, N.	16-feb-49	Nederlands Hervormd
Albada, B.	23-mrt-49	Nederlands Hervormd
Zwanenburg, L.	23-mrt-49	Gereformeerd
Boekee, J.	23-mrt-49	Nederlands Hervormd
Akker, H. van de	25-mrt-49	Nederlands Hervormd
Duitemeijer, G.	25-mrt-49	Nederlands Hervormd
Scharten, Th.	25-mrt-49	Luthers
Leeuwen, H.J. van	13-apr-49	Nederlands Hervormd
Waardenburg, G.A.	13-apr-49	Nederlands Hervormd
Voorsteegh, J.	13-apr-49	Nederlands Hervormd

Luteijn, L.	13-apr-49	Nederlands Hervormd
Breugel, C. van	27-apr-49	Gereformeerd
Scheepstra, C.G.	27-apr-49	Nederlands Hervormd
Steege, K.R. ter	27-apr-49	Nederlands Hervormd
Doorn, L.	27-apr-49	Nederlands Hervormd
Groeneboom, A.	3-jun-49	Nederlands Hervormd
Meesters, J.L.	3-jun-49	Nederlands Hervormd
Boven, J.A. van	22-jun-49	Nederlands Hervormd
Boer, G. den	3-aug-49	Nederlands Hervormd
Brussel, W.F. van	17-aug-49	Gereformeerd
Flier, C.C. van der	17-aug-49	Nederlands Hervormd
Roest, G. de	2-sep-49	Nederlands Hervormd
Binnema, J.H.	2-sep-49	Gereformeerd
Fiet, J.	10-sep-49	Gereformeerd
Nutbeij, G.	16-sep-49	Nederlands Hervormd
Glaubitz, C.	28-sep-49	Gereformeerd
Linden, H.A.L. van de	28-sep-49	Gereformeerd
Grand, K.C.F. le	30-sep-49	Gereformeerd
Aalbersberg, G.	28-okt-49	Gereformeerd
Noo, H. de	28-okt-49	Nederlands Hervormd
Streefkerk. J.C.	28-okt-49	Gereformeerd
Roscam Abbing, A.D.H	13-nov-49	Nederlands Hervormd
1950 Zorge, J.J. van	8-apr-50	Nederlands Hervormd
Sluiter, A.	9-okt-50	Nederlands Hervormd

Bronnenlijst

Archivalia

Het Utrechts Archief, Utrecht.

- Archief commissie tot behartiging in Nederland van de belangen van de protestantsche kerk in Nederlandsch-Indië, 1935-1963 (1422).
Inv.nr. 208.
- Archief deputaatschap voor de geestelijke verzorging van zee-, land- en luchtmacht van de gereformeerde kerken in Nederland, 1925-1981 (65-1).
Inv.nr. 4, 66, 68, 70, 113, 125, 147, 171.
- Archief synode en algemene synodale commissie van de Nederlands Hervormde Kerk, 1816-1945 (1423).
Inv.nr. 2136, 2152, 2191.
- Archief synoden van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 1836-1980 (55),
Inv.nr. 667.

Nationaal Archief, Den Haag.

- Archief van de Koninklijke Landmacht: Generale Staf (Algemeen Hoofdkwartier), 1914-1940 (2.13.70)
Inv.nr. 20.
- Ministerie van Defensie: Diensten Geestelijke Verzorging, 1945-1982 (2.13.197).
Inv.nr. 1-5, 8-11, 13-14, 17, 19, 21, 23, 24, 27-30, 32, 44, 47, 64-66, 68.
- Ministerie van Defensie: Gewoon en Geheim Verbaalarchief en daarbij opgelegde bescheiden, 1946-1992 (2.13.151).
Inv.nr. 5941, 5943, 6107.
- Ministerie van Defensie: Nederlandse Strijdkrachten in Nederlands-Indië, 1938-1960 (2.13.132).
Inv.nr. 1403, 3619, 4023, 4744.
- Ministerie van Oorlog: Geheim Archief, 1813-1945 (2.13.67).
Inv.nr. 303, 316-318.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag.

- Collectie De Kluis, 1914-1964 (506).
Inv.nr. 22-23, 26, 27, 33-35, 39, 41, 43.
- Protestants militair tijdschrift *Reveille*, 1947-1949 (geen collectienummer).

Gedrukte bronnen

Bureau Geestelijke Verzorging

Bavinck, J.H., *De soldaat in Indië* (Den Haag 1948).

Fallentin, M.C., *Onder de klamboe* (Den Haag 1948).

Kluis, A.T.W. de, *10.000.000 in een bloempot en daar moet ù ook nog bij* (Den Haag 1948).

Kluis, A.T.W. de, *Geeft...acht: reveille, appèl, voor de dokter, instructie, inspectie, taptoe* (Den Haag, 1949).

Kluis, A.T.W. de, *Hallo mannen* (Den Haag 1948).

Kluis, A.T.W. de, *Ik mis hem zo* (Den Haag 1948).

Kluis, A.T.W. de, *Wat is hierop uw ongeveerinsd antwoord?* (Den Haag 1947).

Kluis, A.T.W. de red., *Een schaduw tegen de hitte. Prekenbundel* (Den Haag z.j.).

Tibben, W.G., *Van colbert naar uniform* (Den Haag 1949).

Gereformeerde Kerken in Nederland

Acta van de buitengewone Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Utrecht van 22 januari-8 maart 1946 (Kampen z.j.).

Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Zwolle van 27 augustus- 2 oktober 1946 (Kampen z.j.).

Acta van de voortgezette Generale Synode van Zwolle 1946 van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Zwolle van 18-20 juni 1947 (z. p. z.j.).

Acta van de Generale Synode en van de voortgezette Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te 's-Gravenhage van 23 augustus-3 november 1949 en van 28 februari-3 maart 1950 (Kampen z.j.).

Rapport inzake de behartiging van de geestelijke belangen van onze militairen van de deputaten der Generale Synode van Amsterdam 1936, aan de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken, die D.V. samenkomt te Sneek in den jare 1939 (z. p. z.j.)

Gereformeerde Kerken in Nederland (vrijgemaakt)

Acta der voorloopige Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende art.31 K.O.) gehouden te Enschede van 9-18 oktober 1945 (Enschede 1945).

Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende art.31.K.O.) gehouden te Groningen van 24 april tot 28 juni 1946 (Enschede 1946).

Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Amersfoort van 19 oktober tot 18 november 1948 (Kampen 1948).

Nederlands Hervormde Kerk

Documenten Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1955 ('s-Gravenhage z.j.).

Handelingen van de 130ste gewone vergadering van de Algemene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, ten jare 1945 ('s-Gravenhage 1945).

Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1945/1946 ('s-Gravenhage 1946).

Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1947 ('s-Gravenhage 1948).

Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1948 ('s-Gravenhage 1949)

Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerken ten jare 1949 ('s-Gravenhage 1950).

Periodieken

Via leiden.courant.nu: *Leidsch Dagblad, Nieuwe Leidsche Courant.*

Via www.delpher.nl: diverse nieuwsbladen.

Via www.digibron.nl: *Daniël, De Reformatie, Gereformeerd Weekblad.*

Staten-Generaal

Handelingen Eerste Kamer 1939-1940.

Handelingen Eerste Kamer 1947-1948.

Handelingen Tweede Kamer 1939-1940.

Handelingen Tweede Kamer 1946-1947 met bijlagen.

Handelingen Tweede Kamer 1947-1948 met bijlagen.

Handelingen Tweede Kamer 1948-1949.

Literatuur

- Bergen, D. L., 'German Military Chaplains in World War II and the Dilemmas of Legitimacy', *Church History: studies in Christianity and Culture* 70:2 (2001) 232-247.
- Brouwers, J. red., *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noord-Brabanders* VI ('s-Hertogenbosch 2003).
- Calmeyer, M.R.H., *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus*. J. Hoffenaar ed. (Den Haag 1997).
- Cheong, Y.M., *H.J. van Mook and Indonesian Independence: a study of his role in Dutch-Indonesian relations, 1945-48* (Den Haag 1982).
- Claus, D. P.A., 'Geestelijke verzorging in het leger te velde 1914-1918', *Militaire Spectator* 7/8 (2014) 349-362.
- Delleman, Th., *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage der Gereformeerde kerken, van haar voorgangers en haar leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen 1950).
- Doelman, J., 'Geestelijke verzorging van "onze jongens" in Indië', *Historisch Tijdschrift GKN* 14 (2008) 3-16.
- Donckers, A.J., *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004).
- Doorn, J.A.A. van, en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Het Nederlands-Indonesisch conflict* (4^e druk Zutphen 2012 (1^e druk Rotterdam 1970)).
- Dorp, J. van, *Het licht achter den muur* (Amsterdam 1946).
- Exel, N.J.A. van, en J. Gerritsen, *Ons werk aan de Grebbe* (Den Haag 1940).
- Goossens, L.A.M., *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht. Ontstaan en eerste ontwikkeling* (Den Haag 1974).
- Groen, P., 'Prisoners of War, Prisoners of peace' in: E. Touwen-Bouwsma en P. Groen, *Tussen Banzai en Bersiap. De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag 1996) 43-59.
- Hamel, J.C., *Soldatendominiee* ('s-Gravenhage 1948).
- Hoffenaar, J. en B. Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten: de Koninklijke Landmacht, 1945-1990* (Den Haag 1994).
- Hoogeboezem, J., *H.J. Kruls: een politieke generaal* (Amsterdam 2010).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* VI juli '42-mei '43 eerste helft (Den Haag 1975).

Kaajan, D., 'Lijst van legerpredikanten die naar Indië zijn uitgezonden', *Historisch Tijdschrift GKN* 14 (mei 2008) 20-21.

Kluis, A.T.W. de, *De pastorie van Mühlberg* (Den Haag 1950).

Knippenberg, H., *De religieuze kaart van Nederland* (Maastricht 1992).

Koningsberger, J.C., *Met de Stoottroepen naar Indië. Dagboeknotities van veldprediker J.C. Koningsberger* H. Fonteyn ed. (Den Haag 2009).

Limpach, R., 'Business as usual' in: B. Luttikhuis en D.A. Moses, *Colonial counterinsurgency and mass violence: the Dutch Empire in Indonesia* (London 2014) 64-91.

Mak, C., *Een halve eeuw dienst: ploeteren en lachen in het Land van beloften* (Leeuwarden 1977).

Moor, J.A. de, *Generaal Spoor: triomf en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011).

Ridderbos, J., *Nederlandse predikanten gevangen in kampen en/of omgekomen tijdens WOII* (z. p. 2014).

Scagliola, S.I., *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002).

Schulten, J.W.M., 'Soldaten, legerleiding en thuisfront: een belangengemeenschap onder een ongelukkig gesternte' in: G. Teitler en P.M.H. Groen red. *De Politionele acties* (Amsterdam 1988) 29-44.

Smit, H., *Gezag is gezag... Kanttekeningen bij de houding van de gereformeerden in de Indonesische kwestie* (Hilversum 2006).

Touw, H.C. en K.H.E. Gravemeijer, *Het verzet der Hervormde Kerk. Geschiedenis van het kerkelijk verzet* ('s-Gravenhage 1946).

Uithol, J.C. en J.M. van Wijk, *Gods trouw in de tropen. Belevissen van een aantal oudgedienden in het voormalig Nederlands Oost-Indië gedurende de jaren 1946-1950* (Barneveld 1993).

Velden, A. van der, 'Legerpredikant Cornelis van Breugel: kameraad door de dood heen!' *GV Present* 1 (2014) 26-27.

Wal, H. van der, *Een aanvechtbare en onzekere situatie. De Hervormde Kerk en Nieuw-Guinea 1949-1962* (Hilversum 2006).

Wal, H. van der, *Tot op het bot verdeeld: Nederlandse protestanten, de zending en de Indonesische revolutie* (Zoetermeer 2012).

Weij, H. van der, *Is het zóó...? Een woord over onze militairen in Indië* (z. p. 1946).

Zee, S. van der, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan: Francois van 't Sant 1883-1966* (Amsterdam 2015).

Zeydner, W.A., *Een waaiende kipas. Brieven uit Batavia, Timor en Medan* ('s-Gravenhage 1948).

Digitale bronnen

De oorlogsmonumenten in Zeist. http://www.rhoen.nl/oorlogsmonumenten/Soestdijkerweg6.asp#_ftn8 (geraadpleegd 03 januari 2016).

Doel, H.W. van den, 'Koningsberger, Jacob Christiaan (1867-1951)', *Biografisch Woordenboek van Nederland*. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/koningsberger> (geraadpleegd 03 januari 2016).

Onvoltooid Verleden Tijd, *Het spoor terug: Afscheid van Indië VIII het moreel van de troep* (VPRO 22-05-1988). http://www.vpro.nl/speel.POMS_VPRO_384593.html (geraadpleegd 23 december 2015).

www.dominees.nl (geraadpleegd november - december 2015).

Vraaggesprekken

Vraaggesprek met A. Meesters, zoon van voormalig legerpredikant in Indië ds. J.L. Meesters, gehouden op 14 april 2015 te Leiden.

Vraaggesprek met ds. R.C.A. van Voorst Vader, voormalig legerpredikant Indië, gehouden op 13 december 2015 te Breda.